

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞININ TÜRKİYE'DE SOSYAL HAYATA OLUMSUZ YANSIMALARI*

İrfan BÜLBÜL**

1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırması Avrupa Ülkelerinin yanı sıra Türkiye'de de büyük endişe uyandırmıştı. Ülkeyi yönetenler Avrupa'da başlayacak olan bir savaşın dışında kalmaya yönelik kararlılıklarını her fırsatta dile getiriyorlardı, ancak insanların hafızalarından henüz silinmeyen Birinci Dünya Savaşının olağanüstü zorlukları, toplum üzerinde yine de büyük bir psikolojik baskı oluşturuyordu. Bu çalışmada, bu psikolojik baskının da etkisiyle, İkinci Dünya Savaşının Türkiye'deki sosyal hayata olumsuz etkileri ortaya konulacaktır.

Sosyal Etkileri Açısından Birinci Dünya Savaşının Hatırlattıkları

Birinci Dünya Harbi, içerisinde yer alan Osmanlı toplumunu derinden etkilemişti. Savaş yıllarında iyi yönetilemeyen bir dış politikanın yanı sıra, özellikle iaşe sorunlarının çözümü açısından da büyük güçlükler yaşanmıştı. Savaşın ilk yıllarında tarımsal üretim oldukça daralmış, 1914–1918 yılları arasında buğday üretimi % 47. koyun sayısı ise % 45 azalmıştı.¹ Tahıl ekili arazi

---

* Bu makalenin farklı bir versiyonu, 2005 yılında Prof. Dr. Sabahattin Özel danışmanlığında tamamlamış olduğum yayınlanmamış doktora tez çalışmasında bulunmaktadır, Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı Döneminde Savaşın Sosyal Yaşam Üzerindeki Etkileri, **yayınlanmamış Doktora tezi**, (İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul: 2005).

** Dr. Milli Eğitim Bakanlığı.

¹ Sabahattin Özel, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi", T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Yıl: 1,

64 milyon dönümden 25–30 milyona, hayvan sayısı 45 milyondan 19 milyona düşmüştür. Savaşın başlamasıyla birlikte buğday ithalatı yapılamadığından, stoklar azalmış, düşen üretimle birlikte ülkenin tamamında buğday, dolayısıyla ekmek sıkıntısı çekilmeye başlanmıştır. Ülkenin başkenti İstanbul'da zaman geçtikçe gramajı azalan, dağıtılan ekmek miktarı, 1916 yılında nüfus başına 250, 1917 yılında 150 dirheme kadar düşmüş, kalite olarak da gittikçe bozulmuştur.²

Birinci Dünya Savaşı yılları aynı zamanda bazı ürünlerde olağanüstü fiyat artışlarının yaşandığı bir dönem olmuştur.³ Canlı hayvan ithalatının durma noktasına geldiği bu dönemde, İstanbul'da piyasaya arz edilen et miktarı, savaş öncesine göre üçte birine düşmüş, et fiyatları ise savaş öncesine göre yirmi kat yükselmişti.⁴ İstanbul'da 1918 yılının Ekim ayında hayat pahalılığı Düyûn-i Umûmiye'nin endeksine göre, savaş öncesinin 15 katına, dağıtım fiyatları esas alındığında 7–8 katına yükselmişti. Mütareke'nin imzalandığı bu tarihlerde, ülkede yiyecek ve giyecek stokları tükenmiş, ithal yolları kapanmış, oldukça olumsuz koşullar altında üretilen ürün, savaş öncesi düzeyinin yarısına düşmüştü.⁵

Bunların yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı yılları, özellikle memur kesiminin büyük ölçüde yoksullaştığı bir dönem olmuştur. Savaşın başlamasıyla birlikte % 50 oranında indirilen memur maaşları savaş yılları boyunca çok az zam görmüş, olağanüstü fiyat artışları nedeniyle maaşların alım gücü % 80

Sayı: 2, İstanbul: 2002, s. 236. ; Mete Tunçay ve diğerleri, **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye: 1908-1980**, İstanbul: Cem Yayınevi, 1997, s. 277.

² Halka ekmek yerine verilen 320 gramlık arpa, yulaf ve bakla ile karışık mamul, miktarca az olduğu gibi lezzetsiz ve besin değeri bakımından zayıftı. Bkz, Vedat Eldem, **Harp Ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 131.

³ İstanbul'da dağıtıma tabi olan ekmekle bundan daha kaliteli olan ekmek arasında fiyat farkı savaş yılları içerisinde artarak, savaşın sonunda on iki katına çıkmış, dağıtıma tabi ekmek fiyatı 1918 yılında kıyyesi (1.300 gr.) 2.5 kuruş iken, serbest piyasada satılan ekmek fiyatı 34 kuruşa yükselmiştir. Yine 1914 yılında serbest piyasada kıyyesi 3.0 kuruş olan şeker fiyatının 1918 yılında 195 kuruş, 1914 yılında kıyyesi 12.0 kuruş olan kahvenin 1918 yılında 800 kuruştan alıcı bulduğu anlaşılmaktadır. Bkz, Eldem, **a.g.e.**, ss. 40–51.

⁴ Eldem, **a.g.e.**, ss. 8–9.

⁵ 1917'de 300 bin olan ve 1918'in yazında yarım milyona yükselen asker kaçığının, teçhizatlı olarak, ceza korkusuyla dağlara sığınması ve teşkilatlanmış çeteler halinde, köy ve kasabalara baskınlar yaparak, yiyecek ambarlarını yağma etmesi yiyecek stoklarının azalmasının bir diğer nedeniydi. Bkz, Eldem, **a.g.e.**, ss. 130–131.

dolaylarında düşmüştür.⁶ Savaşın sonunda 100 lira tutarında bir maaşın satın alma gücü, savaş öncesinin 25 lirasına denk hale gelmiştir.⁷ Paradaki değer kaybı devletin savaştan yenik çıkmasının da etkisiyle savaş sonrasında da devam etmiştir.⁸ Böyle bir sürecin sonunda, savaşın sosyal ve ekonomik etkileri, savaşın bitiminden sonra da yıllarca sürmüştür.⁹

Yukarıda anlatılan güçlüklerin henüz Türk toplumunun hafızasından silinmediği bir dönemde, Avrupa'da başlayan ve kısa sürede Avrupa kıtasını bir ateş çemberi haline getiren İkinci Dünya Savaşı, Türkiye açısından hem dış politikada hem de içeride savaş ekonomisinin yönetilmesinde önemli sorunlar ortaya çıkarmıştır.

İkinci Dünya Savaşının Türkiye'de Fiyat Artışları Üzerine Etkisi

Ölçüsüz baskılara karşın ikinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmayı başaran Türkiye, yine de savaşın etkilerini toplumun tüm kesimleri üzerinde yoğun bir şekilde hissetmiştir. Bu etki özellikle savaş yılları içerisinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün de: ¹⁰ "Savaşın en çok hissedilen tarafı hayat pahalılığı olmuştur" şeklinde ifade ettiği gibi, fiyatların önlenemez yükselişinde kendini en somut bir şekilde ortaya koymuştur.

Savaş yıllarında hayat pahalılığını besleyen pek çok etken vardır. Bu etkenlerin başında kuşkusuz muhtemel bir savaşa yönelik hazırlıklar önde gelmektedir.

⁶ Oysa savaş öncesi Osmanlı Lirası, dünyadaki mevcut paraların en sağlamlarından biri idi. İthalatta kısıtlama olmamasına rağmen ülkenin altın stokları ve gelirleri azalacak yerde durmadan artmakta, fiyatlar sabit denecek kadar istikrarlı, maaşların alım kuvveti yüksekti. Bkz, Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: TTK Basımevi, 1994, s. 5. *Harp Ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi*, s. 14.; Tunçay ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 278.

⁷ Eldem, *Harp Ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi*, s. 131.

⁸ Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987, ss. 31-32.

⁹ Feridun Ergin, "Türkiye Harp Maliyesi (1939-1942)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 4, Sayı: 2, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1943, s. 149.

¹⁰ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, Devre: VI, Cilt: 21, İçtima: 3, Birinci İnikat (01.11.1941), s. 5.

İkinci Dünya Savaşı öncesi, olası bir savaş beklentisi içerisinde askeri ve siyasal hazırlıklara önem veren Türkiye,¹¹ ekonomik yönden aynı hazırlık sürecini gerçekleştirememiştir. Avrupa'da başlayan savaşla birlikte, Türkiye de askeri hazırlıklarını hızlandırmış, hükümetin aldığı kararlar doğrultusunda¹² zamanla sayısı bir buçuk milyonu bulan askeri silah altına almıştır.¹³ Bununla birlikte, nüfusun büyük kısmının silah altına alınmasıyla üretimde önemli bir işgücü kaybı ortaya çıkmış, özellikle tarım sektörü bu durumdan daha fazla etkilenmişti. Bu işgücü kayıplarının etkileri bir yıl içerisinde hissedildi. Hem ekilen tahıl alanlarında, hem de yıllık tarım üretiminde savaş öncesi düzeyin oldukça altına inildi.¹⁴

¹¹ Avrupa'da uluslar arası gruplaşmaların başladığı sıralarda "Yurtta Barış Dünyada Barış" ilkesini politikasına temel dayanak kabul eden Türkiye, uluslar arası barışa daha fazla katkıda bulunabilmek için 18 Temmuz 1932 tarihinde Milletler Cemiyetine katılmıştır. Bulunduğu bölgede barışın ve güvenliğin korunmasına büyük önem veren Türkiye, bunu sağlamak için İkinci Dünya Savaşına kadar geçen dönemde barışa dönük girişimlerini yoğunlaştırmıştır. Bkz, Şükrü S. Gürel, "Türk Dış Politikası", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 2., İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 528. Yuluğ Tekin Kurat, **Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası 1923-1973, Belleten**, Cilt: 39., Ankara: T.T.K. Basımevi, Sayı: 154., s. 269. ; Fahir Armaoğlu, "İkinci Dünya Harbinde Türkiye" **S.B.F. Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 2., (Mart 1958), s. 141. Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, Ankara: T.T.K. Basımevi, 1991, s. 113. Rifki Salim Burçak, **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939 - 16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**, Ankara: Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Basımevi, 1983, s. 23.

¹² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A.)** Belge, Tarih ve Sayısı: 2 Eylül 1939-2/12030, Arşiv Dosya No: 030.18.1.2-88.94.13. **B.C.A.**, Belge, Tarih ve Sayısı: 30 Eylül 1939-2/12060, Arşiv Dosya No: 030.18.1.2-88.96.2. **B.C.A.**, Belge, Tarih ve Sayısı: 8.5.1941-2/15761, Arşiv Dosya No: 030.18.1.2-94.39.16. Bu arada Avrupa'da savaş ilanından bir gün önce hükümetin seferberlik ilanı ile ilgili bir karar aldığı anlaşılmaktadır. Bkz, **B.C.A.**, Belge, Tarih ve Sayısı: 31 Ağustos 1939-2/11807, Arşiv Dosya No: 030.18.1.2-88.83.12.

¹³ Kemal Arı, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Savaş Ekonomisi Uygulamaları ve Fiyatlar", **T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri 1. İkinci Dünya Harbi ve Türkiye (20-22 Ekim 1997 İstanbul)**, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1998, s. 448. Güngör Cebecioğlu, "İkinci Dünya Savaşı ve Türk Silahlı Kuvvetleri", **T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri 1. İkinci Dünya Harbi ve Türkiye (20-22 Ekim 1997 İstanbul)**, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1998, ss. 359-360'da silah altına alınabilecek yükümlülerin yüzde 65'inin göreve çağrıldığı belirtilmektedir.

¹⁴ 1939 yılında ekili alan miktarı 7.664 milyon hektar iken, 1943 yılında 6.613 milyon hektara düşmüştür. Yine 1939 yılında 4.192 milyon ton olan buğday üretimi 1945 yılında 2.189 milyon tona, 2.275 milyon ton olan arpa üretimi 934 milyon tona, 0.639 milyon ton olan mısır üretimi 0.295 milyon tona düşmüştür. Bkz, Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), **İstatistik Göstergeler (1923-1995)**, Ankara: T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1996, s. 102.

Tarım üretimi endeksi, Tablo I'de de görüldüğü gibi savaş yılları içerisinde kayda değer bir azalma göstermiştir. Bu gerilemede, besin maddeleri üretimindeki hızlı düşüşün katkısı büyüktür. Tarım üretimi, 1934 ile 1938 yılları arasında, yıllık ortalama 7.303.339 tondan, 1945 yılında 4.013.439 tona gerilemiştir.¹⁵

Tablo I : İkinci Dünya Savaşı Yıllarında (1939-1945) Tarım ve Sanayi Üretim İndeksi

Yıl	<u>Tarım Üretim İndeksi</u> (1939:100)	<u>Sınai Üretim İndeksi</u> (1939:100)
1940	90.5	108.2
1941	98	107.3
1942	86	94.2
1943	81.98	103.5
1944	70.4	116.2
1945	89.5	115.4

Kaynak: Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*, Cilt 3., Çev. Babür Kuzucu, y.y., Gözlem Yayınları, 1977, s. 1322.

Savaş yıllarına kadar sürdürülen bütün sanayileşme çabalarına karşın, büyük bölümü tarıma dayanan bir ekonomik yapıda, genel tarım üretimi ile birlikte, tahıl üretimindeki bu düşmenin, ülke ekonomisi yanında toplumu oluşturan kesimleri de derinden etkilememesi imkânsızdı. Nitekim daha savaşın ilk anlarında piyasadaki fiyatların hızla arttığı görüldü. 1939 yılı fiyat endeksi 101,4'ten 1942'de yani üç yılda 232,5 ve 1945'de 313,4'e çıkmıştı. 1938 gıda endeksi 100 ise 1944'de 1113'e çıkmış, karaborsa ve yokluk büyük şehirlerde sosyal sınıfların yapısını değiştirmiş, harp zenginlerinin doğmasına neden olmuştu.¹⁶

¹⁵ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*, Cilt 3., Çev. Babür Kuzucu, y.y.: Gözlem Yayınları, 1977, s. 1323.

¹⁶ İlber Ortaylı, "İkinci Dünya Savaşında Şehirlerde Hayat", *T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Altıncı Tarih Semineri Bildirileri 1*, İkinci Dünya Harbi ve Türkiye (20-22 Ekim 1997 İstanbul), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1998, s. 424. Arı, a.g.m, s. 450.

İkinci Dünya Savaşı yılları boyunca Türkiye'nin iki büyük şehrindeki toptan eşya fiyatları endeksi, hayat pahalılığının ne derece arttığını ortaya koyar niteliktedir.

Tablo II : Toptan Eşya Fiyatları (1938: 100) Toptan Eşya Fiyat Endeksi (Genel) Geçinme Endeksi

Yıllar	-----	İSTANBUL	ANKARA
1941	175.3	132.5	-
1942	339.6	232.5	220.9
1943	590.1	347.3	322.0
1944	458.9	339.0	330.1
1945	444.3	354.4	333.1

Kaynak: Rıdvan Akar, Varlık Vergisi (Tek Parti Rejiminde Azınlık Karştı Politika Örneği), İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s. 34.

Yukarıdaki bulgular, 1938 yılı temel alındığında, toptan eşya fiyat endeksinin 1945 yılında 444,3'e çıktığını göstermektedir.¹⁷

Bu arada halkın temel ihtiyacı ekmek ilk anda 8 kuruştan 16 kuruşa çıkarken, savaş yılları içerisinde adam başı günlük 300 gram olarak vesikaya bağlanmıştı. Yine, 1941 yılında İstanbul'da şeker fiyatı 20 kuruştan 40 kuruşa, 1942 yılında 500 kuruşa çıkmıştır.¹⁸ Bu döneme ilişkin yapılan bir enflasyon hesaplamasına göre Türkiye, savaşa katılan ve katılmayan ülkeler arasında fiyat artışı ve hayat pahalılığı açısından ortalama % 363 rakamıyla birincidir. Türkiye'yi % 203 fiyat artışı ile Hindistan izlemektedir.¹⁹ Savaşa girmemesine karşın Türkiye'nin fiyat artışlarında ilk sırada olması, savaşın hayat pahalılığı olarak etkilerini ortaya koymasından dikkat çekicidir.

Bunun yanısıra Türkiye'de, savaş yıllarına ait fiyat istatistikleri incelendiğinde, özellikle gıda maddelerindeki hızlı artışın, dikkat çekici boyutlara ulaştığı görülmektedir.

¹⁷ Rıdvan Akar, Varlık Vergisi (Tek Parti Rejiminde Azınlık Karştı Politika Örneği), İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s. 2.

¹⁸ Ortaylı, a.g.m, s. 424.

¹⁹ Arı, a.g.m, s. 458.

Tablo III: Perakende Fiyatlar (İstanbul için yıllık ortalamalar) (Fiyatlar kilo ve litre üzerine kuruş ve santim olarak verilmiştir)

Maddenin Adı	1938	1941	1943	Artış Oranı (%)	1945	Artış Oranı (%)
Ekmek (Kilo)	10.04	13.25	39.38	298.2	33.00	228.6
Pirinç “	27.78	46.76	170.12	512.3	150.54	441.9
Bulgur “	15.23	26.45	119.46	684.3	56.52	271.1
Makarna “	28.62	43.61	-	-	49.57	73.2
Patates “	8.49	13.20	38.79	356.8	26.41	211.5
K. Fasulye “	18.98	29.27	82.70	335.7	71.96	368.7
Nohut “	18.54	30.98	90.53	388.2	70.60	280.7
K. Soğan “	6.94	7.76	26.50	281.8	32.15	363.2
K. Şeker “	30.01	47.50	343.25	1043.7	209.33	597.5
Sığır Eti “	35.46	46.27	172.81	387.3	163.95	362.3
Canlı Tavuk (Tane)	63.22	82.11	279.11	341.4	339.17	436.4
Yumurta “	1.74	2.66	8.06	363.2	7.97	358
Zeytin (Kilo)	44.33	37.35	77.41	74.6	146.56	230.6
Zeytinyağı “	49.25	81.51	208.55	323.4	180.59	266.6
Beyaz Peynir “	49.60	65.07	155.18	212.8	216.05	335.5
Çay Harman “	425.28	-	623.56	46.6	1600.00	276.2
B. Sabun	35.54	53.19	139.60	292.7	164.97	364.1

Kaynak: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Fiyat İstatistikleri (1936–1947), Ankara: T.C. Ziraat Bankası Matbaası, 1948, ss. 3-15'den düzenlenmiştir.

Tablo III'deki karşılaştırmalardan gıda maddelerindeki artışın, pek çok kalemdede 1938 yılına göre, 1943 yılında tavan yaptığı ve 1945 yılında artış yüzdesinin biraz azaldığı, bazı kalemlerde ise, 1945 yılına kadar artışın yükselme eğilimine devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁰ Bu arada özellikle şeker fiyatlarındaki yüzde binlik artışın da dikkat çekici düzeyde olduğu gözlenmektedir. Bununla birlikte bu artışın tek başına savaş koşullarından kaynaklandığını söylemek güçtür. Savaş yıllarında Türkiye'de şekerin üretimi ve satışı yalnızca devletin yaptığı bilindiğinden, bu artışın önemli bir bölümünün devlet bütçesine kaynak sağlamayı amaçladığını söylemek yerinde bir tespit olacaktır.²¹

Hayat pahalılığı açısından ortaya çıkan bu sonuca karşın, savaşın başladığı 1939 yılından itibaren işbaşında bulunan Başbakan Refik Saydam Hükümeti, fiyatları kontrol altında tutmak için olağanüstü bir gayret sarfetmiştir. Öncelikle devletin zorunlu ihtiyaçlarını ihtiyat altına alan hükümet, halkın az da olsa tüketim maddelerini temin edebilmesinin yanı sıra, yüksek fiyatla ürün satma, stokçuluk ve karaborsa ile mücadele için büyük çaba göstermiştir. Özellikle fiyatların belli bir düzeyde tutulması çabaları, önüne geçilemeyen karaborsa nedeniyle istenilen sonuçları vermeyince, 1942 yılında işbaşına gelen Şükrü Saraçoğlu Hükümeti fiyat politikalarını değiştirmiş, özellikle tarım ürünlerinde fiyatların hükümet tarafından tespiti usulüne son verilerek, başta buğday olmak üzere pek çok ürünün fiyatı serbest bırakılmıştır. Buğday fiyatlarını serbest bırakan hükümet, İstanbul, Ankara, İzmir kentlerinden başka bütün kent ve kasabaların yiyecek temini sorumluluğunu belediyelere devretmiştir. Belediyelerin de halkı aç bırakmamak için hep birden buğday üretim bölgelerine akın etmesi, buğday fiyatlarını üç kat artırdığı gibi diğer bütün yiyecek maddelerinin de bu yükselişi izlemesine neden olmuş, toplumun pek çok kesimi için hayat pahalılığı katlanılamaz bir düzeye çıkmıştır.

²⁰ Aynı dönemde Ankara ili için, seçilmiş gıda maddelerinin ortalama perakende fiyatları incelendiğinde, İstanbul ile paralel bir artış seyri takip ettiği, ortalama fiyatların az da olsa İstanbul fiyatlarının üzerinde olduğu gözlenmektedir. Bkz, **DİE İstatistik Göstergeler 1923-2002**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2003, ss. 456-463.

²¹ Nevin Coşar, **Kriz, Savaş Ve Bütçe Politikaları (1926-1950)**, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2004, s. 89. Akar, a.g.e., s. 35.

Bu durum, ülkede kötümserlik, olumsuz propaganda ve manevi yıkılış havası estirmek isteyenlerin ekmeğine yağ sürmüştür.²²

Günden güne derinleşen ve kısa bir sürede bütün dünyayı içine alan İkinci Dünya Savaşı, dışında kalmış olmakla birlikte ülkemizde az maaşlı memurlar, dullar ve yetimler ve nihayet ülke nüfusunun büyük bir çoğunluğunu teşkil eden köylüler üzerinde büyük sarsıntılar yaratmıştır.²³

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, TBMM'de yaptığı bir konuşmada fiyat artışları ile ilgili olarak; özellikle gıda fiyatlarının hiçbir ölçüye sığmayan bir şekilde artmasının, sabit ve dar gelirli milyonlarca vatandaşın, "bir ıstırap uçurumu" ile karşı karşıya kalmasına sebep olduğunu dile getirerek, savaşın olumsuz etkilerini ortaya koymuştur.²⁴

1923 sonrasında ve 1929 ekonomik buhranında halkın yoksullaşmasındaki ana etkenler, vergilerin ve devlet tekelindeki temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının artırılmasıydı. Savaş yıllarında devlet harcamalarındaki artış, bu kaynakların daha da zorlanmasına yol açtı. 1938 yılında 311 milyon lira olan toplam devlet harcamaları, 1940 yılında 546 milyona, 1942 yılında 914 milyona, 1944 yılında ise 1 milyar 84 milyona çıktı. Harcamalardaki bu artışın yanı sıra, vurguncular tarafından birçok mal piyasadan çekilmiş, karaborsa önü alınamaz bir hale gelmişti. Bu dönemde karaborsayı hesaba katmayan resmi rakamlara göre, 1939 ile 1943 yılları arasında fiyatlar üç misline çıkmıştı. Bu artışla birlikte, temel tüketim maddeleri bulunamaz hale gelmişti.²⁵ Ülkenin içinde bulunduğu bu durum mizah dergilerinde konu edilerek bütün açıklığı ile ortaya konulmuştur.²⁶

²² Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar, 1939-1954*, İstanbul: Milliyet Yayınları, Mart 1977, s. 262.

²³ Nusret Köymen, *Milli Korunmada İktisadi Tedbirler*, Türk İktisat Cemiyeti Konferansları Serisi: 15, Ankara: Uzluk Basımevi, 1942, s. 3.

²⁴ Başbakan konuşmasında alınan önlemlerle ilgili olarak: dar ve sabit gelirli vatandaşlara devlet yardımı yapılması kararını aldıklarını, yaptıkları hesaplamalara göre tahmini sayıları 1.600.000'i bulan bu kesime elbiselik kumaş, ayakkabı, bulgur, pirinç, yağ, şeker, kumaş ve kömür yardımı yapacaklarını ayrıca, ekonomik bunalımı karşılamak için Varlık Vergisi alacaklarını açıklamıştır. Bkz, *TBMMZC*, Devre: VI, Cilt: 28, İçtima: 4, Üçüncü İnikat (11.11.1942), ss. 17-18.

²⁵ Yıldırım Koç, *Türkiye'de Sınıf Mücadelesinin Gelişimi -1, 1923-1973*, Ankara: Safat Matbaası, 1979, ss. 63-64.

²⁶ Bkz, *Ek: 1*, Akbaba (29 Ocak 1942), Cilt: 33, No: 413. *Ek: 2*, Akbaba (24 Ağustos 1944), Cilt: 35, No: 26.

Fiyat Artışları Üzerindeki Dış Etkenler

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’de fiyat artışlarının önemli bir nedeni de ticaret yollarının güvenliğinin sarsılması olmuştur. Savaş nedeniyle ülkelerin ihracat ve ithalat hacimleri önemli ölçüde daralmış, ihraç veya ithal edilmek istenen mallar, ticaret yollarının güvenli olmaması nedeniyle alınıp satılamamıştır. Bunun yanı sıra, savaşan taraflar dışarıya mal satmaktan öte, mal alma telaşına düşmüşlerdir. Bu durum, Türkiye’nin dışarıdan mal alma imkanlarını oldukça azaltmıştır.²⁷

Bu gelişmelerle bağlantılı olarak savaşın başladığı 1939 yılından itibaren bütçelerin gelir kısmının gümrükler bölümünde hissedilir bir azalma olmuştur. 1938-1939 da 77 milyon lira tutan gümrük gelirleri, 1939-1940’ta 56 milyona, 1940-1941’de 38 milyona düşmüştür.²⁸

Bu dönemde, kliring (Clearing) sistemi esasına dayalı dış ticareti, büyük oranda Almanya’ya bağımlı olan²⁹ Türkiye’nin, ticaret yapabileceği çok az ulaşım yolundan önemli bir bölümünün denetimi yine Almanların elindeydi.³⁰ Bu durum, yaptığı siyasi anlaşmaların aksine Türkiye’yi ticari anlamda Almanya’ya yaklaşmak mecburiyetinde bırakıyordu. Bununla birlikte Türkiye’de, Almanya ile olan kliring sistemi ticaretten, serbest döviz esasına göre ticaret yapmaya geçmeye yönelik çalışmalar da yapılıyordu.³¹

²⁷ Şevket Raşit Hatipoğlu, “İstihsal Davamız”, *Ülkü* (16 Mart 1942), Cilt: 1, Sayı: 12, s. 1.

²⁸ Ergin, a.g.m., s. 154. Bu gelişmeler üzerine Başbakan Şükrü Saraçoğlu TBMM’de yaptığı bir konuşmada: savaşın ikinci, özellikle üçüncü yılında ülkede pek çok malda daralma yaşandığını, savaş nedeniyle mal ithalatının çok zorlaştığını, gençlerin silah altında tutulmasının tüketimi çoğaltırken üretimi azalttığını, bu nedenlerle fiyatların artmaya başladığını ve ihtikarın çoğaldığını ifade etmiştir. Bkz, *TBMMZC*, Devre: VI, Cilt: 28, İçtima: 4, Üçüncü İnikat (11.11.1942), s. 17.

²⁹ Selim Deringil, *Denge Oyunu*, İkinci Dünya Savaşında İnönü’nün Dış Politikası, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 24. Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 2., Ankara: Yurt Yayınları, 1986, s. 367.

s., 367. Yerasimos, a.g.e., s. 1316. Clearing: Yüksek fiyatla mal satın alma, alınan mala karşılık mal verme, Hitler’in ekonomik işlerdeki sağ kolu Schacht’ın geliştirdiği sistemde; Türkiye’nin ihtiyaçları için Almanya’da bir fon açılıyor ve bu fon karşılığı Almanya’ya hammadde veriliyordu. Sistem döviz transfere gerektirmiyordu. Ancak bu durum, hammadde satıcısı için seçeneklerin azalması ve mal sattığı ülkeye ticari anlamda bağımlı duruma düşmesi sonucunu doğuruyordu. Türkiye, Almanya’ya sattığı hammaddelerin bedelini, ancak Almanya’da değerlendirebiliyordu. Bkz, Deringil, a.g.e., s. 24.

³⁰ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977, ss. 232-233.

³¹ Sertel, “Hükümetin Mühim Kararı”, *Ayın Tarihi* (8 Aralık 1939), No: 72, ss. 60-61.

Bu çalışmalar ve Müttefik Devletlerin yardımlarına karşın, dış ticaret alanında Türkiye'nin Almanya'ya bağımlılığı savaş yılları boyunca sürmüştür.³² Savaş yıllarında Türkiye ile Almanya arasındaki ithalat ve ihracat rakamları bunu açıklıkla ortaya koymaktadır.³³

Savaş yılları içerisinde Almanya'ya yapılan ihracatta, savaş sanayisinin vazgeçilmez hammadde olan krom madeni ilk sırayı almıştır.³⁴ Türkiye'nin krom ihracatında ileri sürdüğü ön koşul ise krom madeni ile birlikte incir, üzüm gibi ziraat ürünlerinin de satın alınmasını istemesi olmuştur.³⁵

Bu arada, ülkenin dış ticaret açısından içinde bulunduğu durum, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından, dünya savaşının bütün milletlerin ekonomik hayatındaki tesirlerinin geniş ve derin olduğu, dünya piyasası ve milletlerarası yolların Türkiye için de yarı yarıya kapandığı şeklinde ortaya konulmuştur.³⁶

³² Nazi Almanyası ile Türkiye arasında ilk ticaret antlaşması, 10 Ağustos 1933 tarihinde Berlin'de imza edilmiştir. Almanya bu antlaşma ile Türkiye'den yapılacak ithalatı tamamen serbest bırakmıştır. Ayrıca Türk ihraç ürünleri için Alman gümrük tarifelerinde % 80'e varan indirimler yapmayı ve Türkiye'den ithal edilen mallar için döviz ödemeyi kabul etmiştir. Ticaret ve Clearing anlaşması ile iki ülkenin de döviz sıkıntısına, yukarıda anlatıldığı şekilde çare bulunmuştur. Türkiye ile Nazi Almanya'sı arasındaki ikinci ticaret ve ödeme antlaşması 15 Nisan 1935 tarihinde Berlin'de imzalanmıştır. Yeni antlaşmayla, Almanya'dan ithal edilen malların sayılarında artış sağlandığı gibi, gümrük indirim oranları da artırılmıştır. Almanya ile Türkiye arasında 16 Ocak 1939 tarihinde imzalanan ve TBMM tarafından onaylandıktan sonra, 12 Mayıs 1939 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 150 milyon Marklık kredi anlaşmasına göre, Türk Hükümeti'ne Almanya'nın vermeyi arzu ettiği sanayi ve askeri malzemenin parasının ödenmesi karşılığında, Deutsche Golddiskontbank nezdinde 150 milyon Marklık kredi açılmıştır. Bkz, Yavuz Özgüldür, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)**, T.C. Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1993, ss. 81-86.

³³ Türkiye'nin ithalatında, Almanya'nın payı 1937 yılında % 42 iken, bu oran 1940 yılında %11,7'ye, 1941 yılında %11,9'a düşmüş, ancak 1942 yılında tekrar yükselerek, 1942'de % 28'e, 1943'de % 39'a ulaşmıştır. Aynı şekilde bu oran ihracat için, 1937'de %36.5 iken, 1940 yılında % 8.7'ye düşmüş, ancak 1941'de % 21.8, 1942'de % 24.7, 1943'de % 23.8 ve nihayet 1944'de % 22.7 olarak gerçekleşmiştir. Bkz, Yerasimos, **a.g.e.**, s. 1331.

³⁴ Bu dönemde Almanya'ya, 1938 Ekiminden, 1940 Aralığına kadar 104.156 ton, 1943'te 13.56 ton ve 1944'te 56.64 ton krom ihraç edilmiştir. Bkz, Yuluğ Tekin Kurat, "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", **Belleten**, Cilt: 24, Sayı: 97, Ankara: T.T.K. Basımevi, 1961, s. 102. ; İrfan Bülbül, "**Numan Menemencioglu'nun Türk Dış Politikasındaki Rolü**", (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, (İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1997), ss. 64-66.

³⁵ Kurat, **a.g.m.**, s. 95.

³⁶ **TBMMZC**, Devre: IV, Cilt: 21, İçtima: 3, Birinci İnikat, s. 4.

Savaşın dış ticaret açısından ortaya çıkardığı bu olumsuz tablo, ülkenin ihracat ve ithalat rakamlarında daha savaşın ilk yıllarında kendini hissettirmiştir. Tablo IV'de de görüleceği gibi, 1938 yılında 149 milyon TL civarında olan ithalat rakamları, 1941 yılında 74 milyon TL civarına düşmüştür. Bu arada, belli başlı gıda ve sanayi ürünlerine yönelik yoğun dış talep, ihracattaki düşüşün daha az olmasına neden olmuştur.

Tablo IV: 1938-1945 İthalat ve İhracat Miktarları

Yıl	İthalat Lira	İhracat Lira	İthalat Ton	İhracat Ton
1938	149.836.689	144.936.511	1.301.337	2.173.404
1939	118.248.934	127.388.997	1.519.104	1.353.626
1940	68.922.708	111.446.986	356.900	658.820
1941	74.815.069	123.080.868	310.106	428.899
1942	147.000.000	355.000.000	344.000	355.000
1943	203.000.000	257.000.000	391.000	333.000
1944	164.000.000	232.000.000	331.000	345.000
1945	126.000.000	218.000.000	324.000	309.000

Kaynak: TBMMZC, Devre VI, Cilt: 25, İçtima: 3, Altmış İkinci İnikat (25.5.1942).; 1942 yılından sonrasına ait bilgiler Yerasimos, a.g.e., s. 1327'den düzenlenmiştir.

1948 fiyatlarına göre ihracatın Gayri Safi Yıllık Hâsılaya oranı 1929–1938 arasındaki 0.09 değerine karşın, 1939–1946 döneminde 0.05'e inmiştir.³⁷

³⁷ Bu dönemde, ihracatın GSMH içindeki payı yüzde olarak sırasıyla 1934 yılında 10.0, 1935'te 9.7, 1936'da 9.2, 1937'de 10.0, 1938'de 7.7, 1939'da 6.3, 1940'ta 4.4, 1941'de 4.0, 1942'de

İhracat 1945 yılından sonra yeniden genişlemeye başladıysa da, 1948 fiyatlarıyla ihracat değeri 1950 yılında bile 1938 yılındaki düzeyin altında kalmıştır.³⁸

1939–1946 döneminde ithalatın GSYH'ya oranı, 1948 fiyatlarına göre 0.05'ti. Bu oran 1930–1938 dönemindeki oranın yarısı ve 1924–1929 dönemindeki oranın dörtte biri kadar gerçekleşmiştir.³⁹ Sonuçta her iki durumun, ekonomik hayata yönelik olumsuz etkileri derin olmuştur.⁴⁰

Bu arada, ülkede ihtiyaç olmasına karşın bir kısım malların ihraç edildiği, bu nedenle halkın sıkıntıya düştüğü de görülmüyordu. Bu sıkıntının yaşandığı ürünlerin başında pamuklu giyecekler geliyordu. Üç metre kumaş almak için Sümerbank'ın önünde uzun kuyruklar oluşturan halk arasında kumaş dağıtımının adaletle yapılmadığı kanaati yaygındı.⁴¹ Türkiye'nin bu dönemde ihracatını artırma olanağı bulduğu hususlar; savaşan ülkelerin artış gösteren gıda

---

2.7, 1943'te 2.8, 1944'te 3.5, 1945'te 4.0, 1946'da 5.9, 1947'de 8.3 şeklinde gerçekleşmiş, yine bu yıllarda ithalatın GSMH içindeki payı yüzde olarak sırasıyla 1934 yılında 9.4, 1935'de 8.9, 1936'da 7.2, 1937'de 8.3, 1938'de 7.9, 1939'da 5.9, 1940'ta 2.7, 1941'de 2.4, 1942'de 2.4, 1943'te 2.2, 1944'te 2.5, 1945'te 2.3, 1946'da 3.3 ve 1947'de 9.1 olmuştur. Bkz, DİE, *İstatistik Göstergeler 1923–2002*, s. 410.

³⁸ Yahya Tezel, a.g.e., ss. 115–116 ; Yazar; ithalatın 1948 fiyatları ile değerinin 1937–1939 arasında yılda ortalama 736 milyon TL'den 1940–1945 arasında yılda ortalama 348 milyon TL'ye gerilediğini, ihracatın 1948 fiyatları ile değerinin ise 1937–1939 arasında yılda ortalama 615 milyon TL'den, 1940–1945 arasında yılda 348 milyon TL'ye düştüğünü vurguluyor. Bkz, A. e., s. 179.

³⁹ Nimet Arzık, *Bitmeyen Kavga: İsmet İnönü*, Ankara: Kurtuluş Matbaası, 1966, ss. 54–55.

⁴⁰ Konuyla ilgili bir diğer yorumda, 1938 yılında 300 milyon TL olan ihracat ve ithalat toplamının, 1940 yılında 180 milyon TL'ye düştüğü, ithalatın 150 milyon TL'den 68 milyon TL'ye gerilediği, ülkenin menfaatine uygun olduğu düşünülen bu ticari dengenin, gerçekte büyük bir krizin işareti olduğu, ithalatın eksilmesinin ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durgunluğun bir sonucu olduğu vurgulanıyor ve bunun ekonomik hayata muhtemel olumsuzluklarına dikkat çekiliyordu. Bkz, Necmeddin Sadak, "Dünyayı Kavuran Emsalsiz Buhran Ortasında Türkiye'nin Vaziyeti Gıpta Ettiricidir", *Ayın Tarihi* (28 Mayıs 1941), No: 90, ss. 446–447. Bu arada, bu döneme ilişkin DİE verileri incelendiğinde, sonuçların yukarıdaki tespitleri doğruladığı anlaşılmaktadır. 1938 yılında; 118.899.000 milyon dolar ithalat ile, 115.019.000 milyon dolar olan ihracat miktarı, 1939 yılında ithalat 92.498.000 milyon dolar, ihracat 99.647.000 milyon dolar, 1940 yılında; ithalat 50.035.000 milyon dolar, ihracat 80.904.000 milyon dolar, 1941 yılında; ithalat 55.349.000 milyon dolar, ihracat 91.056.000 milyon dolar olarak gerçekleşmiş, 1940 yılında TL/dolar kuru 1.38 olarak alındığında ithalattaki değişim oranı –45.9, ihracattaki değişim oranı ise –18.8 olmuştur. 1940 yılı için bu oranlar ithalat ve ihracatta kayda değer bir azalmayı ifade etmektedir. Bkz, DİE, *İstatistik Göstergeler 1923–2002*, s. 408.

⁴¹ Arzık, a.g.e., ss. 54–55.

maddeleri gereksinimi ve özellikle savaş sanayisinde kullanılan ve yukarıda değinilen krom gibi hammaddelerdi.⁴²

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı süresince ürünlerini ihraç etmede büyük zorluklarla karşılaşmadı. Karşılaşılan güçlükler daha çok ihtiyaç duyulan malların ithalinde görülmüştür. Hükümet hangi ülke ile anlaşma yaparsa, ancak o ülkeden mal getirilebiliyordu. Bununla birlikte bu konuda da zaman zaman sıkıntılar yaşanmaktaydı. Özellikle İngiltere'nin, Almanlarla ticaret yapan iş adamlarını kara listeye alıp, kendilerinden ithalat yapmalarını engellediği ortaya çıkmıştı.⁴³

Bu arada Cumhurbaşkanı İnönü, savaşın ülke ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisini, savaş döneminde paranın bollaştığı, malın kıtlaştığı, bu durumun her memlekette aynı olduğu şeklinde dile getiriyordu.⁴⁴ Daha savaş başlamadan ülkedeki mal kıtlığına çözüm olarak ithalatın artırılması, bu sayede fabrikaların rekabet korkusu ile iyi ve ucuz mal yapmak zorunda kalacakları vurgulanıyordu.⁴⁵ Savaş başladıktan sonra ise, Türkiye dışında kalmasına karşın, savaşa iştirak etmiş ülkeler arasında siyasi ve askeri gerginliğin her artışında yiyecek ve giyecek gibi zaruri ihtiyaçtan olan maddelerin fiyatları üzerine toptancılar ve perakendeciler tarafından zam yapılmaktan geri kalınıyordu.⁴⁶

Esasında, dışında kalınmış olsa bile Avrupa'da başlayan savaş, onun dışında kalabilen ülkelere; dünya alışveriş düzenini bozarak, her ülkenin ekonomik koşullarını değiştirmesi, siyasi emniyeti kaldırarak, her yerde savaşa hazır olma yükümlülüğünü artırması yönünde önemli etkiler yapmıştı.⁴⁷ Kuşkusuz Türkiye, bu etkileri en ağır şekilde hisseden ülkelerin başında gelmekteydi. Silah altına alınan yüz binlerce askerin iyi beslenme gereksinimleri ve giyim ihtiyacı ile ordunun modern silahlarla donatılması ihtiyacı, bir yandan tüketimi artırırken, diğer yandan milli müdafaaya

⁴² Akar, a.g.e., s. 28.

⁴³ Vehbi Koç anılarında; İngilizlere ısmarlanan malların İngiltere'den çıkan lisanslarla geldiğini, lisans al- mak için İngiltere'ye yazdığı mektuplara cevap alamayınca, nedenini İngiliz Büyükelçiliği'ne sorduğunu, Elçilikten, Almanlarla ticaret yaptığı için İngiliz Hükümeti'nce kara listeye alındığı cevabının verildiğini, sorunu ancak bir dostunun yardımıyla çözebildiğini, yazıyor. Bkz, Vehbi Koç, a.g.e., ss. 61-62.

⁴⁴ Haldun Derin, a.g.e., s. 191.

⁴⁵ İkdam, (18,7. 1939).

⁴⁶ Cumhuriyet (9 Mayıs 1940), Sayı 5744, s. 2.

⁴⁷ Kemal Turan, "Bir Formülün Unsurları", Ulus (23 Ocak 1941), s. 1.

bütçelerden ayrılan payın yıldan yıla artmasını gerektirmekteydi. Bu durumla birlikte ithalattaki azalma ihracattan çok daha fazla olduğundan, ülkedeki banknot miktarı artmış, bu artış piyasadaki fiyatların yükselmesine katkı yapmıştı.⁴⁸

Savaş yıllarında ithalatın yarı yarıya azalmasının, piyasadaki arzı azalttığı ve ithal malların çoğu kez temini mümkün olmadığından fabrikaların işleyemez duruma geldiği, neticede ülkede mal kıtlığı ve fiyat artışlarına neden olduğu söylenebilir.⁴⁹ Kaldı ki ithal edilen malların menşei ülkelerdeki fiyatları da 1938 yılına göre savaş yıllarında oldukça yükselmişti.⁵⁰ Bu durum, Türkiye'de esasında savaş yıllarından önce de yüksek olan fiyat düzeyini oldukça artırmıştı. Ülkenin yetersiz ekonomik yapısı, yolculuk ve ulaşım koşullarını güçleştiriyor, üretim giderlerini artırıyordu. Az düzeyde gelişmiş sanayi, yüksek üretim giderlerinin sıkıntısı içinde, çok yüksek fiyatlarla mal üretebiliyordu.⁵¹

Ortaya konulan bu tablo, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında cephelede fiilen savaşmamasına karşın, savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşadığını göstermektedir. 1930'lu yıllarda, ağırlıklı olarak uygulanan devletçi ekonomik politikalar sonucu bir hayli daralmış bulunan ithalat hacminin, savaşın ilk iki yılında yarı yarıya düşmesi, bunun yanı sıra daha önce ifade edildiği gibi, yetişkin nüfusun büyük bir bölümünün askere alınması üretimde büyük düşmelere yol açmış, savaş yılları içerisinde buğday üretiminde yarı yarıya bir gerileme meydana gelmiştir. Savaş öncesinde başlayan planlama çalışmaları ve sınıai yatırım programları savunma harcamalarının bütçelere hâkim olması yüzünden tümüyle ertelenmiş, iktisadi gelişme bir kesinti dönemi yaşamıştır.⁵²

Savaşın sonlarına doğru ülke insanının sıkıntıları daha da artmıştır. Dünyadaki alışveriş imkânlarının azalması, endüstri gelişiminin durması ve daha önce ifade edilen pek çok gelişme, üretimin büyük ölçüde azalmasına neden olmuş, savaş yıllarının hassasiyetinden istifade edip zengin olmak isteyenler, pek çok dalavere ve entrika ile özellikle gıda maddeleri üzerinde

⁴⁸ İffet N. Oruz - Sırrı Yırcalı, *Türkiye'de Fiyat Murakabesi (Mevzuat ve Tatbikat)*, İstanbul: Numune Matbaası, 1944, ss. 220-221.

⁴⁹ A. e., ss. 218-220. Bu arada İngiltere'den ithal edilen mallar Güney Afrika, Süveyş ve Basra üzerinden ülkemize gelebilmekteydi, a. e., s. 220.

⁵⁰ A. e., ss. 218-220.

⁵¹ Edward Weisband, *İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, Çeviren M. Ali Kayabal, İstanbul: Milliyet Yayınları, Özaydın Matbaası, 1974, ss., 94-95.

⁵² Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)*, Özal Matbaası, 4. b., 1993, s. 63.

önemli vurgunlar yapmışlardır. Neticede savaşın yükü, küçük köylüler, işçiler, küçük esnaf ve memurların omuzlarına binmiştir. Bu dönemde tüccar kesiminin önemli bir bölümü, halkın sıkıntı ve yoksulluğundan istifade edip sermayesini artırmıştır. Bu arada toprak mahsullerinin değerlendirilmesiyle kuvvetlenen büyük arazi sahipleri de bu sisli ortamdan servetlerini artırarak çıkmışlardır.⁵³

Ülkenin içinde bulunduğu koşullar, bir yandan yeni savaş zenginlerinin türemesine ortam hazırlarken, öbür yandan artan yoksullukla birlikte hastalıklar, çocuk ölümleri ve yukarıda ifade edildiği gibi ahlâki çöküntüye sebep olmuştur. Ortaya çıkan bu sonuç, Cumhuriyet Halk Partisi tarafından kurulan bir komisyon tarafından araştırılmış ve sonuçlar dikkat çekici bir rapora bağlanmıştır.⁵⁴

Temel Tüketim Maddelerine Yapılan Zamların Toplum Üzerindeki Etkileri

Bu dönemde temel tüketim maddelerindeki fiyat artışlarının sürekli toplumun gündeminde olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle et fiyatları, zam haberlerine konu olan mamullerin başında gelmektedir.⁵⁵ Toptancıların öncelikle mamul kıtlığı olduğu şeklinde söylentiler yaydıkları, bakkallara mamul vermedikleri, ardından da fiyatları kendiliklerinden yükselttikleri,⁵⁶

⁵³ **Yurt ve Dünya** (1 Mart 1944), Cilt: 5, Sayı: 41, ss. 145-146.

⁵⁴ Hazırlanan bu raporda: savaş içinde bulunan birçok ülkede enflasyonun yüzde 20-25'i aşmamışken, Türkiye'de yüzde 500'lere ulaştığı, toptancı tüccarların ve yalnızca kendi kazancını düşünenlerin eşya fiyatlarını yükselttiği, sınırlı ellerde toplanan servetin sefalet ve sefahati artırdığı, geçim darlığı yaşayan bir kısım memurların ahlâki zaafa düştüğü ve suistimal yaptığı, bazılarının ise vaziyeti fırsat bilerek büyük servetler yaptığı hususlarına yer verilmiştir. Komisyon raporunda ayrıca önlem olarak hükümete, fiyat kontrollerinin sıkılaştırılmasını, vurgunculara verilen cezaların şiddetlendirilmesini, küçük memurların geçim şartlarının iyileştirilmesini önermiştir. Komisyon raporunda, savaş döneminde tüm ülke insani fedakârlık yaparken, tüccar sınıfının olumlu biri sınav veremediği, devletin halkın işi işini toptancı tüccarın elinden alarak teşkilatlandırması gerektiği, bu sayede üretici ve tüketicinin soyulmasının önleneyeceği, ekmeğin yanında yağ, et, hububat, sebze, meyve ve süt gibi birinci derecede gıda maddelerinin de karneye bağlanması ve her yurttaş gerektigi kadar ve devletin koyduğu fiyatla verilmesinin vurgunculuğu önleyebileceği dile getirilmiştir. Bkz. **Yurt ve Dünya** (1 Mart 1944), Cilt: 5, Sayı: 41, s. 146.

⁵⁵ **Cumhuriyet** (29 Kasım 1941), Sayı: 6210. **Cumhuriyet** (8 Ocak 1942), Sayı: 6246, s. 2. **Cumhuriyet** (11 Şubat 1942), Sayı: 6280, s. 2. **Cumhuriyet** (2 Nisan 1942), Sayı: 5979, s. 1.

⁵⁶ **Cumhuriyet** (4 Ocak 1941), Sayı: 5894, s. 1., **Cumhuriyet** (7 Ocak 1941), Sayı: 5897, s. 2.

bazen bir ticarethanenin mevcut karından başka sattığı malın üzerine yüzde elli daha kar koyduğu da anlaşılmaktadır.⁵⁷

Piyasadaki fiyat artışlarının kontrol altına alınması için, hükümetin eşyalara fiyat belirleme uygulaması çoğu zaman olumsuz etki yapıyor, bakkallar narh⁵⁸ konulan mamulleri satmak istemiyordu. Üzerine narh konulan ürün toptancı tarafından narh fiyatına bakkallara satılmak isteniyor, belirlenen bu fiyatın üzerine çıkamayan bakkallar ise bu ürünleri satmaktan kaçınıyordu. Mal ve eşyaların resmi makamlarca belirlenen fiyatlar üzerinden satılması uygulaması:⁵⁹ “Dava eşyaya fiyat koymaktan ibaret değildir,...dava, halka o eşyayı daima ve makul fiyatla bulmak imkanını temin etmektir” şeklinde eleştiriliyordu. Savaş yıllarında bu eleştirileri doğrulayacak haberler gazete sütunlarından eksik olmuyordu.⁶⁰

Savaşın dördüncü yılına girilirken fiyatların ölçsüz bir şekilde yükselmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Toptancıların ellerindeki malları piyasaya arz etmeyip stoklarında saklamaları, fiyatlarda çok hızlı bir yükselmeye neden olurken tereyağı, zeytinyağı ve beyaz peynir gibi pek çok temel tüketim maddesinin de bulunamaması sonucunu doğuruyordu.⁶¹ Böyle bir ortamda önlem olarak iâşe müdürlükleri mevcut stokları tespiti çalışıyordu.⁶² Refik Saydam Hükümetinin uygulamış olduğu bu tür müdahale ve denetimler fiyatlar üzerinde bir baskı oluşturmuş, ancak bu uygulama beraberinde istifçilik ve karaborsa gibi sorunları da getirmiştir.⁶³

⁵⁷ Cumhuriyet (25 Ocak 1941), Sayı: 5942, s. 1.

⁵⁸ Narh: Tüketiciyi korumak amacıyla özellikle Devletçe belirlenen fiyat, bir malın azami satış fiyatının idare tarafından tespiti, resmi fiyat, Bkz, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 1072.

⁵⁹ Cumhuriyet (28 Ocak 1941), Sayı: 5915, s. 2.

⁶⁰ Bu dönemde, 25–30 liraya satılan kunduraların, sermayesinin 9 lira olduğuna vurgu yapılarak sağlanan haksız kazanca dikkat çekilip, Anadolu'dan gelen tüccarlara malı olmadığını söyleyen Vahram Berberyan isimli bir tüccarın, civarda bulunan bir ardiyesinde çok miktarda gizli manifatura, çorap ve kumaş stoklarının meydana çıktığı belirtiliyordu. Bkz, Cumhuriyet (30 Ocak 1941), Sayı: 5917, s. 2. Cumhuriyet (19 Ekim 1941), Sayı: 6171, s. 2. Bir başka haberde ise, bizzat İstanbul Valisi, odun satışlarında yolsuzluk yapıldığını, resmi makamlar ile bütün İstanbul halkının kandırıldığını ilan ediyordu. Bkz, Cumhuriyet (1 Kasım 1941), Sayı: 6153, s. 2.

⁶¹ Özellikle piyasadaki zeytinyağı darlığı mizah dergilerinin önemli konularından biri olmuştu. Bkz, Ek: 3., Akbaba (10 Mayıs 1945) Cilt: 36, Sayı: 59.

⁶² Cumhuriyet (1 Şubat 1942), Sayı: 6270, s. 2.

⁶³ Akar, a.g.e., ss. 32–33.

İşadamı Vehbi Koç 300 liralık malın 1500 liraya alıcı bulduğu savaş yılları için anılarında: ⁶⁴ “*Firma sahibi olduğum 1926 yılından 1939 yılına kadar kendim ve çalışan arkadaşlarımın dürüstlüğü için her türlü yemini edebilirim. 1939’dan 1946’ya kadar ise kuruluş olarak ahlakımız bozuldu. Duyduğumuz veya duymadığımız birçok olaylar geçti. Tabii bilerek bilmeyerek müşteri karşısında biz de lekelenmiş*” diyerek dönemin resmini ortaya koymaktadır.

1942 yılında işbaşına gelen Saraçoğlu Hükümeti, çıkarmış olduğu bir kararname ile fiyat kontrollerini hafifletti, ancak bu uygulama arzu edilen sonucu vermedi. Fiyatlar baş döndürücü bir şekilde artmaya başladı. Sağlam Hükümetinin uyguladığı fiyat kontrolü sistemi, Milli Korunma Kanunu’ndaki cezalara rağmen, karaborsacılığı önleyememiş, ihtiyaç maddelerinin piyasaya çıkmasını sağlayamamıştı. Fiyatlar serbest bırakılınca da pahalılıkla başatmak mümkün olmuyordu. Ülkedeki üretim ne devletin savaş nedeniyle artan ihtiyaçlarına, ne de halkın en vazgeçilmez ihtiyaçlarına yetiyordu. Ekonominin diliyle ‘arz’, ‘talebin’ çok gerisinde kalıyordu. Bu arada, bu dengesizlikten faydalanıp zenginleşenlerin sayısı her gün artıyordu. “Harp zengini, istifçi, karaborsacı, vurguncu” gibi sözcükler İkinci Dünya Savaşının en sık kullanılan sözcükleri arasında yer almaktaydı. Gerek fiyatlardaki devlet kontrolü, gerekse sınırlı da olsa piyasa ekonomisi uygulamaları savaş koşulları altında başarısız kalmıştı. Hükümet, kötü gidişe dur diyebilmek için başka çareler aramaya başladı.⁶⁵

Bu arada savaş yılları içerisinde, Ülkenin yiyecek sıkıntısı artarak devam ediyordu. Hükümet’in aldığı önlemler pahalılığa ve yiyecek darlığına çözüm getirmiyordu. Bu durum halk ile hükümet arasında gittikçe derinleşen bir güvensizlik oluşturuyordu. Saraçoğlu Hükümetinin fiyatları daha çok artırmaktan başka bir sonuç vermeyen serbestlik rejimi de bu güvensizlik havasını değiştirememişti.⁶⁶

Karaborsayı önlemek ve artan tüketimi karşılamak için üretimi artırma yönünde ortaya konulan çabalar, ülkede zengini daha zengin, fakiri daha fakir yapmıştır. Toplum içindeki sınıfsal farklar daha belirgin hale gelmiş, savaş koşullarının ortaya çıkardığı kıtlık, enflasyon ve geniş devlet katkıları özellikle büyük toprak sahiplerinin daha da zenginleşmesine zemin hazırlamış, dönemin

⁶⁴ Vehbi Koç, *Hayat Hikayem*, 3. b., İstanbul: Apa Ofset Basımevi, 1973, s. 62.

⁶⁵ Altan Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, İstanbul: Doğan Kitapçılık AŞ, 2002, ss. 331-332.

⁶⁶ Barutçu, a.g.e., s. 260.

ünlü karikatüristi Cemal Nadir'in çizgileriyle siyasal edebiyata giren 'Hacı Ağa' tipi ekonomiye egemen olmuştur. Bunların yanı sıra şehirlerde ithalat yapan tüccarlar da olağanüstü koşullardan istifade ederek büyük ancak, meşru olmayan kazançlar sağlamışlardır.⁶⁷

Savaşların özellikle ekonomik durumu iyi olmayan ülke ekonomileri ve bu ülke halkları üzerinde olumsuz etkiler yaptığı bilinmektedir. Türkiye İkinci Dünya Savaşının dışında kalmakla birlikte savaşın etkilerini derinden hissetmiştir. Ülkenin ihtiyacı olan mallar dış pazarlardan yeterince sağlanamadığından, fiyatlar alabildiğine yükselmiş, ülkede büyük bir karaborsa başlamıştı.⁶⁸ Kara pazardan anormal gelir sağlayan insanlar, bir kısım halk yoksulluktan acı çekerken, anormal derecede para harcıyor, zevk ve sefa içinde yaşıyordu. Neticede bu durum toplum ahlâkının da önlenemez bir şekilde bozulmasına zemin hazırlıyordu.⁶⁹ Bu gelişmenin yaşanmasında kuşkusuz en önemli katkıyı, ölçsüz bir şekilde artan enflasyon yapıyordu.⁷⁰

Savaş Yıllarında Türkiye'de Karne Uygulamaları

Savaşın ateşine bulaşmamasına karşın, dünya savaşının olumsuz etkileri, Türkiye'de de aynı şiddette kendini göstermiş, bu etkiler özellikle ekonomik alanda büyük bir bunalım yaratmıştı. 1941 ve 1942 yıllarında ülkede buğday üretiminin çok az oluşu, Türk Milleti'nin ana besin maddesi olan ekmekte kısıntılar yapılmasını gerektirmişti. Bu dönemde büyük bir orduyu beslemenin zorunluluğu da göz önünde tutulacak olursa, özellikle 1942 yılından itibaren

⁶⁷ A. e., ss. 241-242.

⁶⁸ Savaşın ve bunlara yakın olan ülkelerde, savaşın fiyatlar üzerinde ani yükselişler yaptığı, bu yükselişlerin, üretimin azalması, nakilde ortaya çıkan güçlükler ve savaşın ortaya çıkardığı psikolojik havadan istifade etmek isteyenlerin aşırı kazanç sağlama teşebbüslerinden kaynaklandığı dile getirilmektedir. Bkz, Hazım Atıf Kuyucak, "Alıcılar Yüksek Fiyatlara Boyun Eğmemeli, İcabında İhbarda Bulunmalıdır", *İktisadi Yürüyüş* (15.6.1940), Cilt: 2, Sayı: 13, s. 2.

⁶⁹ Koç, a.g.e., s. 61.

⁷⁰ Bu dönemde Türkiye'de de enflasyonun toplum ahlâkı üzerinde olumsuz etkileri olduğu, ticaret ahlâkının bozulması, görev duygusunun zayıflaması, aile bağlarının gevşemesi, maddi menfaat ve para hırsının artmasının özellikle genç yaşta olan insanların daha fazla etkilendiği hususlardan bazıları olarak sayılabileceği dile getirilmiştir. Bkz, Feridun Ergin, a.g.e., s. 166.

toplumun büyük bir bölümü temel tüketim maddesi olan ekmeğin temini açısından büyük sıkıntılar çekmişti.⁷¹

Hükümet 1941 yılı başlarında, Milli Korunma Kanununa dayanarak ekmeğin tüketimine yönelik kısıtlamaya gideceğinin işaretlerini vermeye başlamıştı. Ülkede un stokunu artırabilmek için francala sarfiyatına sınırlama getirileceği,⁷² büyük şehirlerde ‘ucuz ekmeğin’ de denilebilen tek çeşit ekmeğin uygulamasına geçileceği ve bu ekmeğe bir miktar çavdar konulmasının düşünüldüğü anlaşılmaktaydı.⁷³ Gerçekten de 2/15224 sayılı kararname gereğince Koordinasyon Heyetinin 4740 Sayı ve 21.2.1941 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan 115 No’lu kararı ile büyük şehirlerde tek tip ekmeğin uygulamasına geçildi. Karara göre, büyük şehirlerde tek tip olarak çıkartılacak ekmeğin unlara azami % 15 oranında çavdar katılacaktı.⁷⁴ Bu uygulamanın başlatılmasından kısa bir süre sonra hükümetin ekmeğin fırınlarda 24 saat bekletildikten sonra satışa çıkarılması düşüncesinde olduğu⁷⁵ ve ekmeğin unla % 30 arpa ve % 20 çavdar karıştırılacağı duyuruldu.⁷⁶

Kamuoyunda bu haberler tartışılırken, Koordinasyon Heyeti, daha önce aldığı tek tip ekmeğin uygulamasını öngören 115 No’lu kararını, 4837 Sayı

⁷¹ Goloğlu, a.g.e., s. 163. ; Savaş yıllarında ekmeğin sıkıntısına ilişkin gazetelerde pek çok haberin yer aldığı gözlenmektedir. Bkz, **Cumhuriyet** (15 Temmuz 1939), Sayı: 5450, s. 2. **Tan** (28 Kasım 1940), Sayı: 1612, s. 2. **Cumhuriyet** (14 Kasım 1941), Sayı: 6195, s. 1. **Cumhuriyet** (17 Kasım 1941), Sayı: 6198, s. 1. **Cumhuriyet** (17 Aralık 1941), Sayı: 6227, s. 1. **Tan** (2 Ocak 1942), Sayı: 2287, s. 3. **Cumhuriyet** (2 Eylül 1942), Sayı: 6483, s. 1. bu haberlerden bazılarıdır. Yine ekmeğin sıkıntısını ortaya koyması açısından: “Savaş yıllarının en belirgin özelliği olan kılık artık iyice belirginleşti. Bir gün fırınlarda ekmeğin bulamadık. Piyasada un yoktu. Evimizde tarhana ve makarna cinsi yiyecekler vardı. Ama ekmeğin yeri başkaydı. Akşamüzeri babam iki büyük yuvarlak ekmeğin bulup eve göndermişti. Ekmekler kâse kâğıdının içindeydi. Onların ekmeğin olduğunu anlayınca bayram yaptık. Annem isteğimize dayanamayarak sofrayı kurdu. Yemekle birlikte ekmeğin yedik. Sanki o güne tek yediğimiz en lezzetli ekmeğin” şeklindeki sözler dikkat çekicidir. Bkz, Merzuka Yazıcı, **İzmit’te çocukluğum (İkinci Dünya Savaşı Yılları)**, Kocaeli Dokümantasyon Merkezi Yayınları No: 5, Kocaeli: Sesim Ofset Ltd. Tesisleri, 2004, s. 89.

⁷² **Cumhuriyet** (11 Mart 1941), Sayı: 5957, s. 1.

⁷³ Kemal Turan. “Tek ve Ucuz Ekmeğin”, **Ulus** (22 Ocak 1941), s. 1.

⁷⁴ **Düstur**, Tertip: 3, Cilt: 22 ; Oruz-Yırcalı, a.g.e., s. 70., Koçak, “Türkiye’de Karneli Yıllar”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 5., Sayı: 25., Ocak 1986, s. 435.

⁷⁵ **Cumhuriyet** (30 Mayıs 1941), Sayı: 6037, s. 1.

⁷⁶ **Cumhuriyet** (6 Haziran 1941), Sayı: 6044, s. 1.

18.06.1941 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan 160 No'lu kararıyla uygulamadan kaldırdığını ilan etti.⁷⁷

Bu arada, hükümetin ekmeğe arpa ve çavdar karıştırılması kararının, toplumun bazı kesimlerinde yaratmış olduğu rahatsızlık:⁷⁸ “Artık lokantalarda şu türlü sözleri duymak ve sinirlenmek azabından kurtuluyoruz. –Garson bu simsiyah ekmeği yiyemiyorum. Francala getir bana... Hepimiz o simsiyah dedikleri ekmeği öpüp başımıza koyarak yiyeceğiz ve şikayet etmeyi aklımıza getirmeyeceğiz... – Efendim ekmekler esmer çıkıyor, arpa ve çavdar nispeti yüksek.. rahat yenmiyor. Bu türlü sözlerin büyük bir saygısızlık, hatta daha ağır bir şey, bir münasebetsizlik olduğunu idrak etmemiz lazımdır... Doktorun raporunu göstermeyene francala yasak... suratını buruşturan olursa ona hakaretle bakacağız.” şeklinde eleştirilmişti.

Vatandaş sağduyuya davet eden bu tür yazıların yanısıra, hükümetin ekmekle ilgili uygulamaları doğrudan TBMM içinden de eleştiri alıyordu. Bu eleştirilerde Türkiye'nin ihtiyacı varken, 60 bin ton buğdayın Yunanistan'a ihraç edilmesinin ülkede ekmek sıkıntısının yaşanmasına neden olduğu, ekmeğe % 20 çavdar karıştırıldığı, bunu % 30 arpa % 50 kepekli un karışımından oluşan çamur şeklinde bir ekmeğin çıkmasının izlediği, ekmek ununun çalındığı, usulsüzlüklerin içinde Toprak Ofisinin de bulunduğu ve suiistimallerin çoğaldığı vurgulanmıştı.⁷⁹

Ekmekle ilgili bu uygulamaların yanı sıra, TBMM'nin 1941 yılı açılışında Başbakan Refik Saydam, bu güne kadar yiyecek maddelerinde

⁷⁷ Oruz-Yırcalı, a.g.e., s. 79.

⁷⁸ Kemal Zeki Gençosman, “Francala Hikayesi Kapanırken...”, *Ulus* (18 Haziran 1941), s. 2. ; Eleştiri içerikli bir başka yazıda ise bir kısım vatandaşın ekmek işinde açgözlülük, madrabazlık veya şuarsuzluk gösterdiği, ülkede buğday ve unun olduğu ve gerekli önlemlerin alındığı, vatandaşın biraz daha ağırbaşlı, telaşsız ve akıllı olması gerektiği vurgulanıyordu. Bkz, Burhan Felek, “Biraz Sükunet”, *Cumhuriyet* (21 Kasım 1941), Sayı: 6202, s. 3. ; Bu arada eczanelerde satılan francala ekmeğin bir süre sonra tanidik doktorlara rapor yazdıran herkes tarafından alınması, eczanelerde francala ekmeğin satışının kaldırılmasına neden olmuş, böylelikle ihtiyaç sahibi insanlar da mağdur edilmiştir. Bkz, Gönül Güneş, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ankara'da Günlük Yaşam*, (Basılmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara: 2004) s. 90.

⁷⁹ Kazım Karabekir, *Ankara'da Savaş Rüzgârları II. Dünya Savaşı*, İstanbul: Emre Yayınları, 1995, ss. 343–345. ; Bu dönemde satılan ekmeğin kalitesi “ Fırınlarda kararmış ve içi ıslak ya da zamk gibi ekmek satılıyordu. İçinden kimi zaman saman ya da talaş çıkıyordu” şeklinde açıklanmaktadır. Bkz, Rubin, a.g.e., s. 253.

tüketimi sınırlama yönünde bir karar almadıklarını, ancak stokların korunması ve gelecekte emniyette bulunmak için bu maddelerin tüketiminde sınırlamaya gitme mecburiyetinde kalabileceklerini, hükümetin bu olasılığı daima göz önünde bulundurduğunu ve böyle bir karar verildiğinde ülke insanının seve seve fedakârlık yapacağına inandıklarını söyleyerek, ekmeğin tüketiminin yakın bir gelecekte sınırlandırılabilirliğinin işaretini vermişti.⁸⁰

1941 yılı sonlarında Dünya Savaşı nedeniyle bütün eşya ve gıda maddeleri fiyatları yükseldiği için, üreticiyi korumak amacı ile hububat fiyatlarının yükseltileceği, ancak bu artışa rağmen ekmeğin fiyatlarında artışa gidilmeyeceği ve hükümetin bu ihtimali önlemek için önlemler alacağı duyurulmuştu.⁸¹

Başbakan Saydam'ın 1.11.1941 tarihinde TBMM'nin açılışında işaretini verdiği ve basında sıklıkla dile getirilen karne uygulaması kısa bir süre içerisinde gerçekleşti. Koordinasyon Heyetinin, 5010 Sayı ve 19.1.1942 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan 247 No'lu kararı ile ekmeğin karneye bağlanarak, ekmeğin hububat tüketimi sınırlandırılmış,⁸² aynı gazetenin 5020 Sayı ve 30.1.1942 tarihli sayısında yayınlanan 255 No'lu kararla, hububat, bakliyat ve sairinin un ve ezmelerinden pasta, çörek ve bunlara benzer maddelerin yapılması ve satılması yasaklanmıştır.⁸³ 11 Mart 1942'de 291 Sayılı Koordinasyon Heyeti Kararıyla ekmeğin una % 25 oranında mısır unu karıştırılmasıyla birlikte hükümet,⁸⁴ aynı yılın Nisan ayında ekmeğin una ayrıca

⁸⁰ TBMMZC, Devre: VI, Cilt: 21, İçtima: 3, Birinci İnikat (1.11.1941), s. 4.

⁸¹ Cumhuriyet (14 Aralık 1941), Sayı: 6224, s. 3. ; Cumhuriyet Gazetesinde yer alan bir diğer yazıda, Saydam Hükümeti'nin, büyük şehirler halklarının ipe ve ekmeğin darlığı çekmemesi için zamanında önemli tedbirler aldığı ve almağa devam edeceği, İstanbul'un normal zamanlarda ihtiyaç duyduğu un ve ekmeğin miktarının değişmediği, ancak lüzumsuz endişeler nedeniyle fırınlara hücum edildiği, bu durumun ülkede hem sun'i bir sıkıntı manzarası yarattığı, hem de bazılarının ihtiyaçtan fazla ekmeğin alması nedeniyle bir kısım ailelerin ekmeğiz kaldığı belirtilerek, ekmeğin dağıtımının karne usulünden sonra daha düzenli olacağı, vatandaşın günün şartlarını iyi algılayarak sakin ve telaşsız hareket etmesi ve ekmeğin sırasını beklemesi gerektiği, bu davranışın ekmeğin alımında dağınıklık, kuyruk ve kargaşayı önleyeceğini belirtilerek, hükümetin muhtemelen alacağı ekmeğin karne uygulaması kararı kamuoyuna duyuruluyordu. Bkz, Cumhuriyet (11 Ocak 1942), Sayı: 6249, s. 3.

⁸² Düstur, Tertip: 3, Cilt: 22. R.G. No: 5010 (19 Ocak 1942), s. 150.

⁸³ Düstur, Tertip: 3, Cilt: 22. R.G. No: 5020 (30.1.1942). Oruz-Yırcalı, a.g.e., s. 84. Karar için Bkz, B.C.A., Belge, Tarih ve Sayısı: 21 Ocak 1942-217199, Arşiv Dosya No: 030.18.1.2-97.111.6.

⁸⁴ Düstur, Tertip: 3, Cilt: 22; R.G. No: 5054 (11 Mart 1942), s. 312.

bakla karıştırılması kararını almıştır.⁸⁵ Alınan bu kararlar ancak 1944 yılı sonlarında bazı sınırlamalar saklı kalarak kaldırılmıştır.

Türk insanı 1942 yılını, şehirlerde satılan ekmeğin karneye bağlanması ile karşıladı.⁸⁶ Ocak ayında yürürlüğe giren 247 Sayılı Koordinasyon Heyeti Kararına göre ekmeğin 750 gram olacaktı. 7 yaşından büyük olanların günlük ekmeğin hakkı yarım ekmeğin, 7 yaşından aşağı olanların çeyrek ekmeğiydi. Sadece ağır işçilere bir büyük ekmeğin alma imkânı veriliyordu.⁸⁷ Dağıtılan karnelerdeki fişler, üzerinde tarihi bulunan gün için geçerliydi. Ekmekte karne uygulaması büyük şehirlerde ilk günlerde bazı aksaklıklara neden oldu.⁸⁸ Ancak bu aksaklıklar zamanla en aza indirilmeye çalışıldı.

Bu arada ekmeğin üzerindeki karne uygulaması, Avrupa ülkelerinde 1939 yılından beri böyle bir uygulamanın bulunduğu oysa uygulamanın Türkiye'de yiyecek üzerindeki ilk sınırlama olduğu, bu uygulamanın şehir halkının ekmeğini biraz azaltacağı, ancak şehirde oturanların her gün alabilecekleri bir miktar ekmeğin bulabilmelerini sağlayacağı şeklinde savunulmaktaydı.⁸⁹

Hükümet 1942 yılı Mayıs ayında, İstanbul için ekmeğin tüketimine yönelik önemli bir karar daha aldı. Bu tarihe kadar günde nüfus başına 300 gram olan ekmeğin tüketim payı, İstanbul Valiliğinin bir ilanı ile 150 grama indirildi. Bunun

⁸⁵ *Cumhuriyet* (14 Nisan 1942), s. 1.

⁸⁶ Bu yıllarda kullanılan ekmeğin karneleri örneği için bkz, **Ek: 4**.

⁸⁷ *Düstur*, Tertip: 3, Cilt: 22. ; Basında yer alan ilginç bir haberde '2 metre 25 santim boyunda ve 160 kilo ağırlığında, Bilecikli Ömer isminde birisinin, İstanbul Valisi Dr. Lütfi Kırdar'a müracaat ederek günlük 300 gram ekmeğin kendisini idare edemediği ve ağır vücudu göz önünde tutularak kendisine daha fazla miktarda ekmeğin verilmesini rica ettiği' yazılmaktaydı. Bkz, *Cumhuriyet* (15 Nisan 1942), s. 1.

⁸⁸ Öymen, a.g.e., s. 296.; *Cumhuriyet* (2 Ocak 1942), Sayı: 6245, s. 1.

⁸⁹ Kemal Turan: "Karne Usulünde Emniyet", *Ulus* (12 Ocak 1942), s. 1. ; Ekmeğin tüketiminde karne uygulamasına yönelik ; "Dünyadaki büyük yangının bize kadar gelen en büyük serpinisi bu küçük kağıt parçasıdır. Eğer bugün ekmeğin karne ile almaya başlıyorsak, bunu işten değil, dıştan artırmak için yapıyoruz. Ekmeğin karne ile alınırken gene eskisi gibi karnemiz doycak, fakat buna karşı fırın önünde sıkıntı çekmeyeceğiz. Bir takım bencil ve kötü huylu, açgözlü insanların, bir fırını adeta yağma edip, diğer vatandaşları aç bırakmalarının ve karda kışta fırın önünde sürümlerinin önüne geçeceğiz." İfadelerine yer verilerek uygulamanın gerekçeleri ve uygulamaya yönelik beklentiler ortaya konulmuştur. Bkz, Mümtaz Faik Fenik, "Öngörü Politikası", *Ayın Tarihi* (17 Ocak 1942), No: 98, ss. 44-45.

yanısına hükümet, 1941 yılından arda kalan hububat ürünü ile 1942 yılı ürününe el koydu.⁹⁰

Hükümet bu kararları alırken Başbakan Şükrü Saraçoğlu, bütün dünya ile birlikte Türkiye'nin bütün komşularının savaşa dâhil olduğu ve üretimde çalışan yüzbinlerce Türk gencinin silah altında bulunduğu bir dönemde, ülkedeki iâşe darlığının tabii karşılanması gerektiğini dile getirerek, bu sıkıntının bu konularda en hazırlıklı ve en teşkilatlı memleketler de bile facialar yaratacak hale geldiğini ifade edip, başında bulunduğu hükümetin uygulamalarının haklılığını savunmuştur.⁹¹

Savaş yıllarında ekmek dağıtım işinin karneye bağlanmasından sonra ortaya çıkan temel sorunlardan biri sahte ekmek karneleri olmuştur.⁹² Bu hususta İstanbul Valiliği'ne yapılan ihbarla ilgili olarak vali yardımcısı yaptığı açıklamada; az da olsa bazı kişilerin karne ticareti yaptığı, bazı fırıncıların sattıkları ekmeğin miktarını eksik göstererek sayılması zaten güç olan ekmek fişlerinin toplamı üzerinde sık sık tahrifler yaptıkları, bunun önüne geçilmesi için fırıncıların bundan sonra topladıkları fişleri zamkılı ve matbu bir kâğıda yapıştırmaları usulünü koyduklarını ifade etti.⁹³

Türkiye'deki ekmek fiyatları 1933 yılından 1939 yılına kadar önemli bir artış göstermemiş, ancak savaş yıllarında fiyatlarda dikkat çekici bir yükseliş yaşanmıştır. Tablo V'de üç büyük il için gösterilen bu yükselişin 1943 yılında, 1939 yılına göre dört kat daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

⁹⁰ Goloğlu, a.g.e., ss. 164-165. ; *Cumhuriyet* (6 Mayıs 1942), Sayı: 6364, s. 1.

⁹¹ TBMMZC, Devre: VI, Cilt: 27, İçtima: 3, Yetmiş yedinci İnikat (5.8.1942), s. 22.

⁹² *Cumhuriyet* gazetesinin 2 Nisan 1942 tarihli sayısında yayınlanan bir haberde; İstanbul'da yapılan denetimler sonucunda, ağır işçi karnesi kullanma yetkisi olmayan kişilerin, ağır işçi karnesi ile ekmek alırken yakalandıkları, bu karneleri satan kişinin elinde elli kadar karne bulunduğu ve olayla ilgili soruşturmanın devam ettiği ayrıca, Galata' da ekmek karnesi satışı yaptıkları iddiası ile üç kişinin yakalanarak haklarında soruşturma açıldığı bildirilmektedir. Bkz, *Cumhuriyet* (2 Nisan 1942), Sayı: 6330, s. 1. ; Yine bu dönemde fazla ekmek almak isteyen bazı insanların ölenlerin nüfus cüzdanlarıyla muhtarlıklara müracaat ettikleri savaş yılları konu alan romanlarda dile getirilmektedir. Bkz, Oktay Akbal, *Garipler Sokağı*, 9.b., İstanbul: Can Yayınları, 1998, b.a.

⁹³ *Cumhuriyet* (5 Şubat 1942), Sayı: 6274, s. 2.

Tablo V : 1938 – 1944 Yılları Arası Üç büyük Şehirde Ekmek Fiyatları (Fiyatlar TL/kg Olarak Verilmiştir)

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Ankara	0.10	0.10	0.11	0.12	0.25	0.41	0.32
İstanbul	0.10	0.09	0.11	0.12	0.25	0.39	0.30
İzmir	0.10	0.09	0.11	0.12	0.24	0.39	0.30

Kaynak: DİE, İstatistik Göstergeler, 1923–2002, ss. 456–460.

Bu arada hükümet, ekmekteki fiyat artışı nedeniyle şehirlerde tespit etmiş olduğu 1.600.000 dar gelirliye, 1943 yılının başından itibaren maliyet fiyatına ekmek vermeye başladı. Bu uygulamanın yanı sıra Ankara, İstanbul ve İzmir ile Zonguldak şehirlerine ‘orta fiyattan’ ekmek verilmeye başlandı. Başbakan Saraçoğlu bu uygulamalarının, ekmek konusundaki telaşı sona erdirdiğini ve birçok mahalde rahatlama sağladığını vurgulayarak, ulaşılan bu sonucu, alınan önlemler ve devam eden müttefik devletler yardımına bağlamıştır.⁹⁴

İkinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle ekmek gibi temel besin maddelerinin kıtlığı, kendi ihtiyaçları için gerekli olandan fazla ürün yetiştiren ve yetiştirdiği ürünü devlete satmaktan kurtarabilen toprak sahiplerine büyük karlar sağlamıştır.⁹⁵

Bütün bu sürece karşın, savaş yıllarında Türk insanının ana besin maddesi ekmeğin hikâyesi toplumun hafızasında, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün iktidardan ayrıldıktan sonra, kendisini şekeri beş liraya yedirmekle eleştiren genç bir insana söylediği aktarılan: “Ama seni babasız bırakmadım” cümlelerinde saklı kalmıştır.

Yazarın biraz da sitem yüklü ifadesiyle: “Babasız kalmayanlar babasızlığın acısını bilmiyorlar, fakat şekersiz kalanlar şekersizliğin tatsızlığını biliyorlardı.”⁹⁶

⁹⁴ TBMMZC, Devre: VII, Cilt: 1, İçtima: F., Üçüncü İnikat (17.III.1943).

⁹⁵ Karpat, a.g.e., ss. 83–84.

⁹⁶ Metin Toker, a.g.e., s. 29.

Tarım, Orman ve Hayvan Ürünlerine El Konulması

Türkiye’de gerek Birinci, gerekse İkinci Dünya Savaşı yıllarında ordunun ve kentlerin işesi sorunu, savaş içerisindeki ekonomik sorunlar içerisinde en ön sırayı almıştır. Savaş nedeniyle bir milyonu aşkın kişinin silah altına alınması, gıda maddelerine, özellikle hububata olan talebi artırmıştır. Oysa, daha önce ifade edildiği gibi, savaş ekonomisi düzenini kuramayan ve az gelişmiş bir ekonomiye sahip olan Türkiye, tarımsal anlamda da güçlü bir yapı oluşturamamıştır. Tarımda faal olarak çalışan iş gücünün bir bölümünün askere alınması ve yine askeri amaçlarla kullanılmak üzere çift hayvanlarının bir kısmına el konulması, tarımsal üretimde önemli düşüselere neden olmuştur.⁹⁷

Savaş yılları içerisinde hükümetin tarım, hayvan ve orman ürünlerine gerektiğinde el koymaktan sakınmadığı alınan Koordinasyon Heyeti Kararlarından da anlaşılmaktadır.⁹⁸ Bununla birlikte, savaşın yarattığı olağanüstü koşullar karşısında uygulanan işe politikaları, kentlerdeki ekmek ve hububat sıkıntısını engelleyememiş, işe politikalarında en fazla yükü küçük üreticiler çekmiştir.⁹⁹

Bu arada hükümetin, tarım ürünlerine el koyma kararları, resmi açıklamalardan önce basında duyurulmaya başlanmıştır. Bunlardan birisinde, 1942 yılı ürününe hükümetçe el konulacağı, çiftçinin yemeklik, yemlik ve tohumluğundan fazlasının peşin para ile satın alınacağı, el konulacak ürünün tahmininin tarlada, tespitinin ise harmanda yapılacağı duyurulurken,¹⁰⁰ bir diğerinde; hububat satışlarının kısmen serbest bırakıldığı ve fiyatlara % 50 zam yapıldığı, küçük çiftçilerin ürünlerinin % 25’ini, orta çiftçilerin % 35’ini, büyük çiftçilerin de % 50’sini aynı fiyatla hükümete satmaya mecbur tutuldukları yazılmaktaydı.¹⁰¹ Ayrıca, ürününü saklayan çiftçilerin ürünlerine el konulacağı,

⁹⁷ Şevket Pamuk, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İşe Sorunu Ve Köylülük”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 6, Sayı: 35, 1986. ss. 281-283.

⁹⁸ Oruz-Yırcalı, **a.g.e.**, ss. 74-94. ; Ayrıca Bkz, **T.C. R.G.**, 4678 No, 5.12.1940 Tarih, 76 No’lu; **T.C. R. G.**, 4698 No, 28.12.1940 Tarih, 80 No’lu; **T.C. R.G.**, 4734 No, 24.2.1941 Tarih, 107 No’lu; **T.C. R.G.**, 4777 No, 5.4.1941 Tarih, 127 No’lu; **T.C. R.G.**, 5800 No, 5.5.1941 Tarih, 139 No’lu; **T.C. R.G.**, 4837 No, 18.6.1941 Tarih, 157 No’lu; **T.C. R.G.**, 4855 No, 9.7.1941 Tarih, 169 No’lu; **T.C. R.G.**, 4927 No, 2.10.1941 Tarih, 200 No’lu; **T.C. R.G.**, 4976 No, 5.12.1941 Tarih, 226 No’lu; **T.C. R.G.**, 5087 No, 18.4.1942 Tarih, 304 No’lu; **T.C. R.G.**, 5107 No, 16.5.1942 Tarih, 324 No’lu; **T.C. R.G.**, 5209 No, 12.9.1942 Tarih, 386 No’lu; **T.C. R.G.**, 5257 No, 14.11.1942 Tarih, 393 No’lu Koordinasyon Heyeti Kararları.

⁹⁹ Pamuk, **a.g.m.**, ss. 283-284.

¹⁰⁰ **Cumhuriyet** (16 Mayıs 1942), Sayı: 6374, s. 1.

¹⁰¹ **Cumhuriyet** (16 Temmuz 1942), Sayı: 6435, s. 1.

kendileri hakkında da Milli Korunma Kanunu'nun cezai hükümlerinin uygulanacağı duyuruluyordu.¹⁰²

17.7.1942 tarih 5160 No'lu Resmi Gazetede yayınlanan 365 ve 366 No'lu Koordinasyon Kararlarında; hükümetçe alınacak hububat fiyatı belirlenirken, hububat mahsulünden belirlenen miktarların, bedeli karşılığında alınması öngörülmüştü.¹⁰³ İçişleri Bakanlığı tarafından 24.7.1942 tarihinde ilgili birimlere geçilen talimatta, kararın uygulanması için harekete geçilmesi ve gerekirse fazla mesai yapılması emredilmişti.¹⁰⁴

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, hükümetin % 25 kararının amacını; 11.11.1942 tarihli Meclis konuşmasında:¹⁰⁵ *“İrkımızın başlıca gıdası olmak itibariyle, memleketimizin en büyük meselesini teşkil eden hububat hakkında % 25 kararını aldık ve bu kararı alırken, alacağımız % 25'lerle hem ordumuzun ve büyük şehirlerimizin iâşesini emniyet altına almak, ve hem de tanzim satışları yapmak hususlarında kâfi derecede kuvvetli olacağımız kanaati hakimdi. Kezalik pirinç hakkında da, aynı kanaatle ve aynı istikamette karar aldık”* şeklinde açıklayarak, bu kararın, hükümetin orduya ve topluma karşı sorumluluğunun yansıması olduğunu vurgulamıştır.

El koyma uygulamalarına ilişkin diğer açıklamalarda, Koordinasyon Heyetinin Ankara ve İstanbul'da bulunan her cins çırallı ve çırasız çam ve köknar kerestelerine el konulması ve beyannameye tabi tutulmasını kabul ettiği,¹⁰⁶ Milli Korunma Kanunu hükümlerine dayanılarak 12 Eylül 1942'den itibaren her nevi yapağı ve yünlere hükümet tarafından el konulduğu,¹⁰⁷ bütün belediyelerin hububat toplamaya memur edildiği duyurulurken, çeltik ve pirince kısmen el konulduğu, mahsulün % 10 ve % 20'sini hükümete teslim edenlerin geri kalanını serbestçe satabilecekleri açıklanıyordu.¹⁰⁸

¹⁰² Cumhuriyet (17 Temmuz 1942), Sayı: 6436, s. 1.

¹⁰³ Oruz-Yırcalı, a.g.e., s. 91.

¹⁰⁴ Ortaylı, a.g.m., s. 423.

¹⁰⁵ TBMMZC, Devre: VI., Cilt: 28, İctima: 4, Üçüncü İnikat (11.11.1942), s. 15.

¹⁰⁶ Ulus (6.12.1941), s. 2. Ayrıca Bkz, T.C. R.G., No: 4976.

¹⁰⁷ Ulus (13 Eylül 1942), s. 1. Ayrıca Bkz, T.C. R.G., No: 5209.

¹⁰⁸ Cumhuriyet (13 Eylül 1942), Sayı: 6494, s. 1.

Hükümetin bu kararları en fazla küçük üreticileri etkilemiştir. Belirlenen nispette ürünü satın alındıktan¹⁰⁹ sonra küçük üreticinin zaten satacak mahsulü kalmıyordu. Bu nedenle hükümetin kalan mahsulün satışını serbest bırakmasının küçük üreticiye bir faydası yoktu. Bu uygulama daha çok büyük toprak sahibi çiftçilerin işine yaramış, bu çiftçilerin serbest bırakılan mahsulleri karaborsa ve ihtikâr konusu olmuştur. Bu ürünlerde ihtikârı önlemek için, zorunlu önlemler ve narh uygulaması ile toplanan tahıllar, başta demiryolları olmak üzere ulaşım imkânlarının yetersizliği nedeniyle, Anadolu'da teknolojiden uzak istasyonların açık silolarında ziyan olmuştur. Devlet son önlem olarak, özellikle daha küçük şehirlerin buğday ihtiyacını, civar kasaba ve köylerden zorunlu satın alma ile karşılamaya çalışmıştır.¹¹⁰

Türkiye, beslenme sorununu çözebilmek için yıllar sonra Osmanlı idaresinin de uyguladığı bir sistemi, zorunlu satın alma sistemini uygulamaya koymuştu. İlber Ortaylı bu uygulamayla ilgili olarak, biraz da iyimser bir yaklaşımla, ülke insanının savaş yılları içerisinde büyük sıkıntılar çektiğini, ancak açlık çekmediğini, kitlesel açlık ve ölümler, hatta münferit açlık vakaları bile görülmediğini, bürokrasinin baskıcı bir yöntemle asayışı ve huzuru sağlayıp, paniği önlediğini, hatta Yunanistan gibi açlık çeken ülkelere yardım bile edilebildiğini ifade etmektedir.¹¹¹

İaşe sorunu ile ilgili bu açıklamalara karşılık, ülkenin hububat ihtiyacını önceden kestiremeyen Toprak Mahsulleri Ofisinin, Yunanistan örneğinde olduğu gibi, elindeki stokları dış ülkelere ihraç ettiği,¹¹² bu nedenle ülkenin özellikle kuzey bölgelerinde buğday temin edemeyen insanların zor durumda kaldıkları ve Kızılay Cemiyeti'nden yardım istendiği,¹¹³ hatta halk arasında açlıktan ölenlerin bile olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁴ Ülkenin beslenme durumuyla

¹⁰⁹ O dönemde 'mubayaa' şeklinde kullanılan sözcük: Satın alma, alış veriş anlamına gelmektedir. Bkz, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, **Türk Dil Kurumu 2, Türkçe Sözlük**, s. 1037.

¹¹⁰ Ortaylı, **a.g.m.**, ss. 422-423.

¹¹¹ Ortaylı, **a.g.m.**, s. 425. ,

¹¹² **B.C.A.**, Belge, Tarih ve Sayısı: 20.04.1940 – 2/13359, Arşiv Dosya No: 030.18.1.2 – 93. 107. 10.

¹¹³ **B.C.A.**, Muamelat Genel Müdürlüğü, Belge, Tarih ve Sayısı: 13.02.1942 – 203. 92, Arşiv Dosya No: 030.10. **B.C.A.**, Muamelat Genel Müdürlüğü, Belge, Tarih ve Sayısı: 18.09.1942 – 216 A 74, Arşiv Dosya No: 030. 10 – 185. 274. 1.

¹¹⁴ Karpat, **a.g.e.**, s. 95.

ilgili bu acıklı durum savaş yıllarında işe teşkilatlarında görev yapan bürokratlar tarafından da ortaya konulmaktadır.¹¹⁵

Bu dönemde İstanbul'da gözlenen:¹¹⁶ “Birkaç gün evvel tanıdıklarımın biri anlattı. Taksim meydanında ayakları çıplak bir çocuk yere eğildi. Parasını düşürmüşse ve bulamazsa imdadına koşmak için dikkat ettim. Yerden aldığı şey para değil, bir kabak çekirdeği tanesiydi. Bunu biraz ötemde tramvay bekleyen birisi düşürmüştü. Çocuk hemen kabak çekirdeğini ağzına attı ve kabuğuyla beraber yedi. Besbelli ki açtı...Dünkü çocuk bayramı günü. Ayakları çıplak ve yerde ağza atabilecek döküntüler arayan bütün çocukları düşündüm.” şeklindeki olay, dönemin koşullarını yansıtması açısından anlamlıdır.

Bu arada hükümet savaş yılları boyunca tarım ürünlerine yönelik ‘narh’ uygulamaları yapmış, özellikle buğdayda uygulanan bu yöntem, üreticilerin buğday üretiminden sakınmasına ve başka ürünlerin ekimine yönelmesine neden olmuştur.¹¹⁷ Tarım ürünlerindeki zorunlu satın alma ve narh uygulamaları üretim artışına yönelik çabaları olumsuz etkilemiştir.

Çukurova Bölgesinde, 1940–1941 yılı mahsulünü deposuna boşaltan bir üreticiye, gelecek yıl daha bol bir ürün alması temennisinde bulunan bir basın mensubuna üretici tarafından: “Gelecek yıl bu yıl ektiğim yarısını yapmayacağım, 69 kuruşa pamuğu alıyorlar, bizimle baş başa verip, hesabın

¹¹⁵ 1942 yılında İşe Müsteşar Yardımcılığı görevinde bulunan Şevket Süreyya Aydemir, o günlerin işe durumu ile ilgili olarak:¹¹⁵ “...Ama şartlar da gerçekten kötüydü ve sabah güneş doğarken gözünü yeni güne açan her vatandaşı, o gün sofrasına bir dilim ekme koyup koyamayacağını ve ordunun yönetim mevkilerinde görevli her komutan, o gün askerine ne yedireceğini, yemsizlikten kırılan hayvanlarına bir avuç yem bulunup bulunamayacağını, uçaklarına, motorlarına kaç günlük benzin ve motorlu vasıtalarına kaç tane yedek lastik bulabileceğini kaygıyla düşünüyordu.... Mesela İzmir’de palamudun, küspenin una karıştırılmasını gerektiren önlemler alınmak zorunda kalınıyordu. İzmir Valisi bir gün bana, İzmir’de kasasını açarak –İşte dün fırınlardan çıkan bu! Bir tanesini hatıra olarak saklayacağım! diyerek, taşla moloz arası kara bir hamur, daha doğrusu çamur parçası göstermişti....” ifadelerine yer vermekte ve bu dönemde ülkenin tam cihazlanma yetersizliği içerisinde, özellikle tarımsal alanda ilkel, verimsiz ve teşkilatsız bir durum içinde bulunduğu, o kadar ki savaşa girmeden önce bile kıtlık ve açlık çekildiği, yolların, ulaştırma araç ve imkanlarının yetersiz olduğu, milli stokların olmadığı, stoklar olsa bile depolama tesislerine sahip olunmadığı ve bu acıklı tablo içerisinde, ihtiyaçların karşılanmasında, Millete ve Orduya karşı aciz kaldığı için, Ticaret Bakanı Mümtaz Ökmen’in bir gece intihar etmeyi düşündüğünü belirtmektedir. Bkz, Aydemir, a.g.e., s. 203.

¹¹⁶ Peyami Safa, “Birkaç gün evvel tanıdıklarımın biri anlattı”, *Ayn Tarihi* (Tasviri Efkar: 24 Nisan 1943), No: 113, s. 28.

¹¹⁷ Karabekir, a.g.e, s. 33.

nedir, kaçta mal ettin? diye sormadılar. Hamallığını edecek olduktan sonra gelecek yıl daha az yük taşımağa çalışacağım.” şeklinde cevap verilmesi, üreticinin ifade edilen uygulamalar karşısındaki hoşnutsuzluğunu ortaya koyması açısından dikkat çekicidir.¹¹⁸

Bu arada, Ticaret Bakanı Mümtaz Ökmen’in TBMM’de yaptığı konuşma uygulamanın arzu edilen şekilde yürümediğini ortaya koyuyordu. Bakan konuşmasında, bazı üreticilerin bir önceki yıl, devletin belirlediği 7.5-8 kuruşluk fiyat üzerinden buğdaylarını ofise verdiklerini, ancak buğdayını saklayan üreticilerin¹¹⁹ daha sonra ürünlerini 35-40 kuruş üzerinden satıp daha fazla kazanç sağladıklarını, bu durumun ürününü devlete teslim edenler açısından büyük haksızlık olduğunu ifade etmekteydi.¹²⁰ Böyle bir durumun, ürününü belirlenen fiyattan devlete teslim eden üreticinin devlete olan güvenini sarsması, kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkmaktaydı.

Bu tür olumsuzlukların yanısıra, hükümetin tarım ürünlerine yönelik uygulamalar kapsamında el koyacağı ürünün miktarını önceden belirlemesi, üreticiyi zor durumda bırakıyordu. Küçük çiftçi, ailesinin ihtiyacı ve tohumluk için gerekli miktarı ayırdıktan sonra, elinde hiç ürün kalmadığından birçok kere önceden belirlenen miktarı teslim edebilmek için, hükümet memurlarının baskısıyla eşyasını satmak zorunda kalıyordu.¹²¹

Sonuçta hükümetin, köylünün ürettiği mahsule fiyat biçip bu mahsulü, özellikle buğday ve arpayı, üreticiden çok ucuz fiyatla ve adeta zorla alması,

¹¹⁸ Ömür, “Pahalılık karşısında”, *Cumhuriyet* (17 Ekim 1941), Sayı: 6169, s. 2. ; Saydam Hükümeti döneminde, buğdayın tamamına yönelik el koymaların, bir sonraki yıl çiftçinin tarlasını ekmemesine neden olduğu savunulmuştur. Bkz. Aslan Tufan, “Hükümetimizin Buğday Politikası”, *İktisadi Yürüyüş* (16 Mayıs 1944), Cilt: 5, Sayı: 106, s. 1.

¹¹⁹ Bu yıllarda ürünlere el koyma uygulamasına yönelik tepkiyi ortaya koyması açısından: “Geçen sene şehirlerimize çok kar yağdı, belediyelerden bazıları birkaç gün caddeleri açamadılar. O vakitler bütün memlekette bir İstanbul nüktesinin dolaştığını belki hatırlarsınız. ‘Akşamüstü Hükümetten bir el koyma kararı alınız, yarın sabah sokaklarda bir avuç kar bulamazsınız’. Eğer bunu diyen ve gülen birkaç kişi olsaydı, ehemmiyeti yoktu. El koyma siyasetine konan umumi teşhis bu idi.” şeklindeki sözler dikkat çekicidir. Bkz. Falih Rıfkı Atay, “Tek taraflı mesele karşısında değiliz”, *Ayın Tarihi* (Ekim 1942), No: 107, s. 38.

¹²⁰ Cavit Oral, “Hepimize Örnek Olacak Hareket”, *Ayın Tarihi* (29 Mayıs 1942), No: 102, ss. 132-133.

¹²¹ Karpat, a.g.e., s. 95.

küçük üreticileri fakir düşürmüş, bu kesimleri Cumhuriyet Halk Partisi'ne küskün hale getirmişti.¹²²

Bu arada hükümetin tarım ürünlerine belli oranlarda el koyması, TBMM içinde de eleştiri konusu oluyordu. Başbakan Refik Saydam'ın tarım ürünlerine el koyma uygulamalarının devam edeceği yönündeki açıklamalarının TBMM'de yankı bulması, Cumhurbaşkanı İnönü tarafından da yakından izleniyordu. Tartışmaları, Meclisteki Cumhurbaşkanlığı locasında dinleyen İnönü, görüşmelerden sonra bazı milletvekillerine eleştirilerinin nedenini sormuş!, milletvekilleri Cumhurbaşkanı'na, eleştirilerinin siyasal bir amaç taşımadığını, ülkenin yiyeceğinin sağlanması için daha iyi önlemler alınmasına yönelik olduğunu söylemişlerdir.¹²³

İnönü, TBMM'nin 1941 yılı açılışında yaptığı konuşmada; dünya savaşı nedeniyle Türkiye'de de birçok insanın üretim sahasından çekilip silah altına alındığını, başta milli savunma olmak üzere halkın iâşe ihtiyacının karşılanması için üretimden tüketime kadar pek çok önlemin uygulamaya konulduğu, özellikle iâşe için büyük önem taşıyan ve yeterli üretim yapılamayan toprak mahsullerinden bazılarının, ihtiyacı karşılaması için el koyma ve ihtiyaç nispetinde dağıtılması yoluna gidildiğini belirterek, bir bakıma yukarıda eleştirileri dile getirilen milletvekillerine de yanıt vermiştir.¹²⁴

1942 yılı Temmuz ayından itibaren başbakanlık görevini yürütmeye başlayan Şükrü Saraçoğlu, 5.8.1942 tarihli Meclis konuşmasında: Türkiye'nin iç politikasında en önemli sorunun iâşe sorunu olduğunu, daha önce kendisinin de bir üyesi olduğu hükümetin hayat pahalılığı ve ekonomik sıkıntıları önlemek için pek çok sert kararlar aldığını, ancak alınan bu kararlarla arzu edilen neticeye ulaşamadığını ve tespit edilen fiyatlarla birçok gıda maddesinin bulunamadığını belirterek, yeni hükümetin bu sert kararları yumuşatarak veya kaldırarak işe başladığını ifade etmiştir. Başbakan, tutulan bu yolla fiyatların resmi fiyatların üzerine çıkacağını, ancak karaborsa fiyatlarına yetişmeyeceğini tahmin ettiklerini, işe öncelikle hububat fiyatlarından başladıklarını dile getirmiştir. Saraçoğlu, savaş başladığında ülkenin elinde yaklaşık 500 bin ton buğday stoku bulunduğunu, bu stokun ülkeyi ancak iki yıl idare ettiğini, üçüncü seneye bu açıdan pek sıkışık girdiklerini, bu dönemde İngiltere'den 100 bin ton

¹²² Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türkiye'de Üç Devir-İzlenimler Anılar*, Cilt: 2, y.y., Sinan Yayınları, 1973, s. 53.

¹²³ Barutçu, a.g.e., ss. 248-250.

¹²⁴ TBMMZC, Devre: VI, Cilt: 21, İçtima: 3, Birinci İnikat (1.11.1941), s. 4.

civarında buğday alındığını, buna rağmen ekmeği küçülttüklerini, ancak bütün alınan önlemlere rağmen ekmek darlığı ve sıkıntısını ortadan kaldıramadıklarını anlatarak bu sıkıntılara çözüm getirecek önerilerini sıralamıştı. Başbakan alınan önlemlerin buğday fiyatlarını, zorunlu satın almaya tabi tutulan % 25'ler için tespit edilen fiyatların altına düşüreceğini de savunmuştu.¹²⁵

Saraçoğlu, TBMM'nin 1942 yılı açılışında yaptığı uzun konuşmada ise: buğday ve hububatlardaki % 25 uygulamasının, uygulama sürecinde önemli sıkıntılar yarattığını, özellikle şehirlerin iâşe ihtiyacının karşılanmasında belediyelere yetki verilmesinin ve belediyelerin mahallerinin bir yıllık buğday ihtiyacını karşılamak için büyük bir yarışa girişmelerinin, buğday fiyatlarında önü alnamaz bir yükselişe neden olduğunu ifade ederek başında bulunduğu hükümetin hububat politikaları ile ilgili öz eleştiri yapmaktan kaçınmamıştır. Bununla birlikte başbakan, her şeye rağmen ellerinde o gün için hiçbir vakit sahip olmadıkları bir hububat stokunun olduğunu ve endişe edecek bir durumun kalmadığını belirtmiştir. Saraçoğlu bulgur, pirinç, yağ ve şeker ile ilgili alınan tedbirlerden sonra, daha önce hükümet tarafından tespiti yapılan bir milyon altı yüz bin kişiye düşük fiyatla adı geçen ürünlerin verileceğini ifade etmiştir.¹²⁶

Bütün bu süreç içerisinde hükümetin buğday üretimini teşvik etmesine karşın, 1941–1942 senelerinde buğday üretiminin az oluşu, ülkede başta ekmek olmak üzere ana besin maddelerinin bile kısıtlanmasını zorunlu kılmıştır. Gidilen kısıtlamaya karşın denetim önlemlerinin yetersizliği, bu maddelerdeki fiyat artışlarını savaş sonuna değin önleyememiştir.¹²⁷

Savaş Yıllarında Artan Enflasyonun Memur ve İşçilerin Alım Gücüne Etkisi

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, enflasyondan olumsuz yönde etkilenen kesimlerin başında memur ve işçiler gelmektedir. Özellikle işçilerin yer aldığı imalat sanayinde gerçek ücretler 1939 ile 1943 yılları arasında % 40 oranında azalmış,¹²⁸ memur ve emeklilerin reel gelirlerinde önemli düşüşler olmuştur. Bu

¹²⁵ TBMMZC, Devre VI, Cilt: 27, İctima: 3, Yetmiş Yedinci İnikat (05.08.1942), ss. 22–23.

¹²⁶ TBMMZC, Devre VI, Cilt: 28, İctima: 4, Üçüncü İnikat (1.11.1942), ss. 16–17.

¹²⁷ Weisband, a.g.e., s. 95.

¹²⁸ İktisadi faaliyet kollarına göre 1948 fiyatlarıyla Gayri Safi Milli Hasıla, imalat sanayii için ('000.000 TL olarak) 1938 yılında 1.141.4, 1939 yılında 1.342.9, 1940 yılında 1.194.8, 1941 yılında 1.159.1, 1942 yılında 1.130.2, 1943 yılında 1.093.7, 1944 yılında 1.013.8, 1945

dönemde enflasyonun ortaya çıkardığı önemli bir olumsuzluk da, gelir dağılımının memur ve işçi aleyhine gelişerek tüccar, sanayici ve büyük arazi sahiplerinin daha fazla zenginleşmesine ortam sağlamış olmasıdır.¹²⁹

Savaşın ekonomik etkileri ortaya konulurken:¹³⁰ “...Memleket öylesine bir ekonomik buhran içine düşmüştü ki, bir lokma has ekmekten, bir avuç şekerden tutun da bir kilo çiviye kadar bütün ‘zaruri havayic’ altın pahasına elde edilebilir lüks maddeler sırasına girmiş ve geçim sıkıntısı harp halinde bulunan memleketlerde bile görülmeyen bir vahamet arz etmeye başlamıştı” ifadelerine yer verilmektedir.

Savaş yıllarında başta devlet memurları olmak üzere ücretli çalışanlarla ilgili tartışmalarda, 1939 yılının hemen başında, sermayesinin yarısından fazlası devlete ait olan kurumlarda çalışan memurların özlük haklarının düzenlenmesi için TBMM’ye kanun teklifi verildiği, bu teklifle önceden beri 19 dereceye ayrılan maaş baremlerinin 15 dereceye indirileceği ve küçük memurların maaşlarının artırılacağı üzerinde durulurken,¹³¹ Devletçilik ilkesiyle hareket eden yeni Türk Devletinin bu sorumluluğunu yerine getirebilmesi için devlet memurunun yetiştirilmesinin önemine dikkat çekilmiştir.¹³²

Bu arada, her ayın ilk günlerinde piyasada görülen canlanma ve hareketliliğin, memurların maaş almasına bağlandığı, ay sonlarında ise memur sınıfının neşesiz, esnafın ise eli böğründe olduğu, bu durumun memurun alım gücünün kısa sürede ortadan kalkmasından kaynaklandığı ifade edilerek, bu kesimin esasında sınırlı bir geçinme standardına sahip olduğu vurgulanmıştır.¹³³

Savaşın başlamasıyla beraber özellikle büyük şehirlerde gazetelerdeki kiralık ev ilanlarının yerini kiralık oda ilanlarına bırakması, konut sorununun had safhaya ulaştığını ortaya koymaktadır. Bu yıllarda, bütçelerine uygun bir ev bulamayan memurlar, kiralık bir oda tutmakta bile zorlanmış, bu insanların bir kısmı, başta Ankara olmak üzere büyük şehirlerdeki orta sınıf otellerde bir oda

yılında 830.8 olarak gerçekleşmiştir. Bkz, DİE, *İstatistik Göstergeler 1923–2002*, s. 604. Görüldüğü üzere savaş yılları içerisinde yaşanan yüksek enflasyona karşın verilerdeki gerileme dikkat çekicidir.

¹²⁹ Tezel, a.g.e., s. 259.

¹³⁰ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 yıl*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1984, s. 184.

¹³¹ *Ulus* (04.01.1939), s. 1. Kemal Ünal, “Muamele Ve Ücret Baremi”. *Ulus* (19.1.1939).

¹³² *Ulus* (09.01.1939), s. 2.

¹³³ Safaeddin, Karanakçı, “Memur Maaşları”, *Cumhuriyet* (14 Şubat 1939), Sayı: 5299, s. 5.

kiralayarak barınma ihtiyacını gidermiştir.¹³⁴ Bu dönemde pek çok memur ise yakacak fiyatlarının çok fazla olması nedeniyle ya kaloriferlerini iptal etmiş ya da bu evlerden taşınmak zorunda kalmıştır.¹³⁵ Memurlara yönelik bu tespit, Ankara'daki orta ve küçük memurların mevcut maaşlarıyla, biraz rahatça bir ev veya apartman dairesi kirası ödemelerinin mümkün olmadığını göstermektedir.¹³⁶ Bu tespitlerden anlaşılacağı üzere, savaş öncesinde de zor koşullar altında yaşayan memurlar, savaş yıllarında daha büyük güçlüklerle karşılaşmışlardır.¹³⁷ Savaşın düşük aylıklı çalışanlar üzerindeki olumsuz etkileri ortaya konulurken, bir ailenin orta halli bir hayat sürebilmesi için gayet tutumlu olmak kaydıyla, ayda en az 140 lira maaş alması gerektiği, oysa ülkede pek çok çalışanın eline ayda yalnızca 40-50 lira geçtiği tespitleri yapıлып, hükümetin bu sosyal sorun üzerine önemle eğilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir.¹³⁸

Bu dönemde hükümete yönelik bir tavsiye de üniversite çevresinden gelmiş, bu tavsiyede ülkenin ve özellikle İstanbul'un durumun iç açıcı olmadığı, memur ve işçi gibi dar gelirlilerin halinin perişan olduğu dile getirilmiş,

¹³⁴ Güneş, a.g.t., s. i.

¹³⁵ Güneş, a.g.t., s. 48. ; 1938 yılında Türkiye'de mevcut bulunan 134.779 memurdan Ankara merkezinde, % 11.57'sini oluşturan 15.595 memurun % 16'sını kira vermeyenler, % 84'ünü kira verenler oluşturmaktaydı. 1939-1945 yılları arasında Ankara'da ev alanların tüccar ve esnaflardan oluşan zengin kesim olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Ankaralı memurlardan ev alanların sayısında artış olmadığı görülmektedir. Kiracı memur sayısının fazla olması sobalı evlerin de fiyatlarını artırmış, zaten var olan kira sıkıntısı yanında yakacak sıkıntısının da mevcudiyeti memuru iyice perişan hale getirmiştir. Bkz, Selim Sabit Aykut, "Türkiye'de Memur Vaziyeti I", *Siyasal İlimler Mecmuası* (10 Mayıs 1944), Sayı: 110, s. 99.

¹³⁶ *Ulus* (12 Mayıs 1939), s. 1. Bu dönemde üst düzey memurların da sıkıntı içinde olduğunu göstermesi açısından: "*Babam Ankara bürokrasisinde iyi bir noktadaydı. Görevi üst düzey bir görevdi; bu ise bir şeyleri değiştirmiyordu, babama hiçbir ayrıcalık getirmiyordu; farklılığın varlığını hatırlamıyorum; günlük yiyeceğimizle diğer gereksinimlerimizin karşılanmasında karneler geçerliydi, halkla aynı, ortak sıkıntılar söz konusuydu*" şeklindeki sözler dikkat çekicidir. Bkz, Hasan Cevat Özdil (haz.), *Anılarda Savaş, Sözlü Tarih Çalışmaları Dizisi 2003/1*, İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi, 2003, s. 28.

¹³⁷ Gazeteci Yunus Nadi'ye mektup yazan 36 yaşında, 8 çocuklu bir okuyucusu, toplam 47 lira maaş aldığını, bir odada kira ile oturduğunu, normal zamanlarda geçinmekten acizken, fiyatların iki üç misli arttığı bu zamanda aldığı maaşla geçinmesinin mümkün olmadığını dile getirirken, yazar bu sonucu, 'Çok Çocuklu Ailelere Yardım Kanunu'nun nüfus olarak istenilen sonucu verdiği, ancak bu nüfusun beslenmesi yönünden, çözümü zor olan sonuçlar ortaya çıkardığı ve devletin savaş nedeniyle bu hususta üstlendiği taahhütleri yerine getiremediği şeklinde yorumlamıştır. Bkz. Yunus Nadi, "Bir Memleket Meselesi", *Cumhuriyet* (25 Ağustos 1941), Sayı: 6122, s. 3.

¹³⁸ Ömür, "İstihsalı Arttırırken", *Cumhuriyet* (1 Kasım 1941), Sayı: 6182, s. 2.

İstanbul'daki huzursuzlukların bu şehirdeki parti teşkilatı yoluyla Ankara'ya duyurulması ve gerekli önlemlerin alınmasına öncülük yapılması istenmiştir.¹³⁹

Sonuçta, İkinci Dünya Savaşının ülke ekonomisinde yarattığı güçlüklerin ortaya çıkardığı enflasyon, ülkede bazı kesimlerin çok kazanmasına ve karikatürlere konu olacak lüks bir hayata kavuşmalarına ortam hazırlarken,¹⁴⁰ başta memurlar olmak üzere diğer sabit gelirli orta hallilerin yaşayışları zorlaşmıştır.¹⁴¹

Tablo VI'daki göstergeler, savaş yılları içerisinde ücretlilerin gerçek ücretleri ile milli gelirden aldıkları payın ne derece düştüğünü açıklıkla ortaya koymaktadır.¹⁴²

Tablo VI : Çalışanlar İçin Gerçek Ücretler ve Milli Gelirden Aldıkları Pay

Gerçek Ücretler (1950: 100)	Kişi Başına Milli Gelir (1950: 100)
1938: 84	1938: 100
1945: 58	1945: 78
1950: 100	1950: 100

Kaynak: Yerasimos, a.g.e., s. 1324.

Savaşın ücretli çalışanlar üzerindeki olumsuz ekonomik yansımaları nihayet hükümeti de harekete geçirmiş, maliye bakanı, konuyla ilgili olarak 1942 yılının Ocak ayında bir beyanat vermiştir.¹⁴³

¹³⁹ Velidedeoğlu, a.g.e., s. 21.

¹⁴⁰ Akbaba (14 Haziran 1945), Cilt: 36, Sayı: 64, s. 1.

¹⁴¹ Ergin, a.g.m., s. 166. Savaş yıllarında memurların içine düştüğü zor durum, bu dönem için kaleme alınan hikâyelerde yansıtılmıştır. Bu hikâyelerden birisinde devletin verdiği elbise kuponlarını yerli mallar pazarı civarındaki karaborsacılar satarak, aldığı parayla çelimsiz oğlunu doktora götürüp ilaç alan bir babanın dramı anlatılmaktadır. Bkz. Kemal Bilbaşar, **Pembe Kurt**, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 1953, b.a.

¹⁴² 1938-1945 yılları arasında, 1938 yılı 100 olarak baz alındığında, memur maaşlarında yapılan artışlar; 1939'da 102, 1940'da 102, 1942'de 121, 1943'te 123, 1944'de 137 ve 1945'te 162 olarak hesaplanmıştır. Bu rakamlar, savaş yıllarındaki enflasyon dikkate alındığında hükümetin memurlara yaptığı zam artışının ne derece yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. Bkz. Cemal R. Eyüboğlu, "Memur Maaşları Meselesi", **Türk Ekonomisi Dergisi** (Ocak 1946), Sayı: 31, s. 16.

Maliye bakanının açıklamasından kısa bir süre sonra, enflasyonun ücretlerde yaptığı hasarı gidermek için memur maaş ve ücretlerine zam yapılmıştır. Ancak hükümetin maaşlara yaptığı bu zam, enflasyonun artışını daha da hızlandırmış, enflasyonla birlikte ağırlığını hissettiren ihtikar, spekülasyon hareketleri ve para arzındaki artış, ülke ekonomisini daha sıkıntılı bir duruma sürükleyerek, ülkede iktisadi korunma önlemlerinin uygulanması zorlaştırıp, pek çok temel tüketim maddesinin bulunmasını olanaksız hale getirmiştir.¹⁴⁴

Bu yıllarda hükümetin, memurların durumlarını iyileştirmeye yönelik olarak, maaşlara yapılan zamdan sonra birer elbiselik kumaş ile ayakkabı yardımı da yapmayı planladığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁵

Bu arada Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 1942 yılı Ağustosunda TBMM'de yaptığı konuşmada; enflasyonun artmaması için memur maaşlarına nakdi artış değil, memurlara eşya ve gıda yardımı yapılacağını, böylelikle piyasadaki paranın artmayacağını açıklamıştır. Saraçoğlu aynı konuşmasında, savaşın neden olduğu hayat pahalılığının ağırlığını özellikle belli bir miktardan az maaş ve ücret alan memurların çektiğini, hükümetin bu memurlara hayat pahalılığı oranında zam yapmak istediğini, ancak hazine imkanlarının buna müsait olmadığını, bununla birlikte memurların yükünü hafifletmek için başka çareler aradıklarını ve aramaya devam edeceklerini, yükünü hafifletmek istedikleri memur ailelerinin reislerine şimdilik bir çift ayakkabı, aile reislerine ve eşlerine birer elbiselik kumaş vereceklerini ve bu kesime yönelik sosyal yardımlara devam edeceklerini ifade etmiştir.¹⁴⁶

Saraçoğlu'nun dar gelirli memurlara yönelik açıklamaları, TBMM Müstakil Grup Başkanı Ali Rana Tarhan tarafından, grup adına yapılan konuşmasında memnunlukla karşılanmış, bu yardımda verilecek mal ve eşyanın

¹⁴³ Bakan beyanatında; ücretlilerin artan hayat pahalılığı karşısında ezildiğine dikkat çekerek, hükümetin TBMM'ye bir kanun taslağı sunduğunu, bu taslakta; maaşları 100 liraya kadar olanlara % 25, 101'den 170 liraya kadar olanlara % 20, daha yukarısına da % 15 zam yapılmasını, ayrıca çocuk yardımının da artırılmasının teklif edildiğini ifade etmiştir. Bkz, **Cumhuriyet** (29 Ocak 1942), Sayı: 6267, s. 1.

¹⁴⁴ Ergin, **a.g.m.**, ss. 153-154.

¹⁴⁵ **Cumhuriyet** (5 Ağustos 1942), Sayı: 6455, s. 1. Bu yardımlara ilişkin dağıtılan karne ve kuponlara örnek olarak Bkz, **Ek: 5**, Bursa-Mudanya-Dereköy'de oturan Eğitimci Mustafa İlhan'ın özel arşivinden.

¹⁴⁶ **TBMMZC**, Devre: VI, Cilt: 27, İçtima: 3, Yetmiş Yedinci İnikat (05.08.1942), s. 24. Kemal Turan, "Türk Parası", **Aydın Tarihi** (24 Kasım 1942), No: 108, ss. 86-87.

çeşit, miktar ve dağıtma usulünü, hükümetin en iyi şekilde tespit edeceğine olan inanç vurgulanmıştır.¹⁴⁷

Hükümetin memurlara yönelik yukarıda ifade edilen kararından sonra, bu kesimin hayatını kolaylaştırıcı önlemler alınmaya devam edilmiş, bu bağlamda 1942 yılı için kışlık kömürünü alamayan memurlara, Etibank'la yapılan bir anlaşmayla, taksitle kömür verilmesi sağlanmış¹⁴⁸ ayrıca, TBMM kararıyla parasız elbise ve kundura dağıtılmıştır.¹⁴⁹

Bunların yanısıra, savaş nedeniyle yükselen fiyatların, memur kesiminin alım gücünü azaltması, devletin memurları ile birlikte fakir kesimlere yönelik yeni önlemler almasını gerektirmiştir. Yaklaşık 1.600.000 kişiyi kapsayan ve elbiselik kumaş ve ayakkabı, hububat, bulgur, pirinç, yağ, şeker, kumaş ve kömür gibi maddelerin yardımını öngören bu önlemlerin¹⁵⁰ memurlar arasında da memnunluk yarattığı ve devlete olan güveni artırdığı, birçok ortamda dile getirilmiştir.¹⁵¹

Hükümetin dar gelirli memurlara yönelik uyguladığı programla ilgili 3 Mart 1943 tarihinde, TBMM'de bir konuşma yapan Saraçoğlu, uyguladıkları programa göre: 140 liradan daha fazla ücret alan bütün memur ve hizmetlilere birer kat elbiselik kumaş, 140 liradan aşağı olanlara ikişer kat elbiselik kumaş, 70 liradan aşağı maaş ve ücret alanlara da ayrıca birer çift ayakkabı vermeyi vaat ettiklerini, bu vaatlerini yerine getirmeye başladıklarını ve planladıkları sürede tamamlayacaklarını ifade etmiştir.

Hükümetin, memurlara yönelik gıda ve eşya yardımı, başbakanın da dile getirdiği şekilde savaş sonuna değin devam etmiştir. Bununla birlikte, enflasyon

¹⁴⁷ TBMMZC, Devre: VI, Cilt: 27, İçtima: 3, Yetmiş Yedinci İnikat (05.08.1942), s. 25. ; Müstakil Grup Başkanı'nın yanısıra Manisa Milletvekili Refik İnce de hükümetin bu kararından duyduğu memnuniyeti ifade ederek, bu kararın uygulanmasında yardım alamayacak vatandaşların incitilmemesini, bunun sağlanması için idarenin adil ve güven veren bir tutum içerisinde olmasını istemiştir. Refik İnce ayrıca, yaşanan sürecin ülkede bir emniyet havası yaratılmasını zorunlu kıldığını, bu emniyeti sağlayacak kesimlerin başında memurların geldiğini, devlet memurlarının duygusallıktan uzak, kanun ve nizamların rehberliğinde, ülke menfaati doğrultusunda çalışmalarını gereğine dikkat çekmiştir. Bkz, TBMMZC, Devre: VI, Cilt: 28, İçtima: 4, Üçüncü İnikat (11.11.1942), s. 23.

¹⁴⁸ Ulus (27 Eylül 1942), s. 1.

¹⁴⁹ Ulus (14.11. 1942), s. 1.

¹⁵⁰ TBMMZC, Devre: VI, Cilt: 28, İçtima: 4, Üçüncü İnikat (11.11.1942), s. 18. Karpat, a.g.e., s. 177.

¹⁵¹ Sabahattin Sönmez, "Memurların Yüzü Güldü", *Ayın Tarihi* (21 Eylül 1943), No: 118, ss. 43-44.

baskısına karşın memur maaşlarına zam yapmaktan sakınan hükümet, dağıtmayı düşündüğü gıda maddelerinin yeterli ölçüde stokuna sahip olmadığı için bu uygulamayı sürdürmede önemli güçlükler de yaşamıştır.¹⁵²

Bu arada Maliye Bakanı Fuat Ağralı, 22.5.1944 tarihinde Meclis bütçe görüşmelerinde yaptığı konuşmada, büyük dünya savaşının ülkemizde yarattığı hayat pahalılığından memurların birinci derecede etkilendiğini,¹⁵³ memurların geçim şartlarının iyileştirilmesi için, o güne kadar üç çocuktan fazlası için verilen 2.5 liralık çocuk yardımının, bundan böyle iki çocuktan fazlası olmak üzere, her bir çocuk için 5 lira olacağını, memurların terfi işlemlerinin bekletilmeden yapılacağını ve hastalık ve ölüm gibi hallerde memurlara veya yakınlarına daha büyük yardımlar yapılacağını ve bu yöndeki kanun teklifinin TBMM'ye sunulduğunu, bütün bunları sağlamak için maliye bütçesine 10 milyon liralık ödenek konulduğunu açıklamıştır.¹⁵⁴

Memur ve ücretlilerin, Refik Saydam Hükümeti döneminde 1941 yılında Milli Gelirden aldıkları pay % 11 iken, artan enflasyon nedeniyle bu pay 1942 yılında % 7.4'e, 1943 yılında ise % 5.3'e kadar düşmüştür. Bu düşüş 1944-1945 yıllarında yerini, savaş öncesi düzeyine doğru bir yükselmeye bırakmıştır.¹⁵⁵

Memurların alım gücünün azalmasında özellikle 1942 yılının ikinci yarısından sonra ücretler üzerindeki vergi yükünün artırılmasının da etkisi büyük olmuştur. Ücretli kesim Kazanç Vergisinin büyük bir bölümünün

¹⁵² Asım Us, "Memurlara Yapılacak Ayniyat Yardımı", *Ayın Tarihi* (11 Temmuz 1944), No: 128, ss. 6-7. Yaşanan bu güçlükler karşın, savaş yıllarında maaşlarına yapılan zamlar, verilen ikramiyeler ve dağıtılan bazı giyim ve gıda maddeleri nedeniyle memurların, diğer ücretlilere göre nispeten daha iyi durumda olduklarını savunulmuştur. Bkz, Yıldırım Koç, *Türkiye'de Sınıf Mücadelesinin Gelişimi-1. 1923-1973*, s. 65.

¹⁵³ TBMMZC, Devre: VII, Cilt: 25, İçtima: İ, Elli Sekizinci İnikat (22.5.1942), s. 130.

¹⁵⁴ TBMMZC, Devre: VII, Cilt: 25, İçtima: İ, Elli Sekizinci İnikat (22.5.1942), s. 131. ; Maliye Bakanının bu açıklamasından sonra, esasında savaş yıllarında Mecliste Genel Kurul toplantılarında pek söz almayan eski Başbakan Celal Bayar söz alarak; Ankara'da 100 lira ile geçinen bir ailenin 1942 yılı sonunda, aynı koşullar altında geçinebilmesi için 307 liraya ihtiyacı olduğunu, 1943 yılı sonunda bu miktarın 326 liraya yükseldiğini, hükümetin bu durumdaki memurdan kazanç vergisi aldığını, geçim dengesizliği içinde olan memurdan denge vergisi aldığını, buhran içerisindeki memurdan buhran vergisi aldığını ifade ederek, memurların bir miktar rahatlatılması için yapılacak ilk işin bu vergilerin kaldırılması olduğunu belirtmiştir. Bkz, TBMMZC, Devre: VII, Cilt: 25, İçtima: İ, Elli Sekizinci İnikat (22.5.1942), s. 150

¹⁵⁵ Borotav, *Türkiye İktisat Tarihi*, ss. 70-72.

yanısıra, İktisadi Buhran, Muvazene ve Hava Kuvvetlerine Yardım gibi olağanüstü vergileri ödüyordu.¹⁵⁶

Bu arada, Cumhurbaşkanı İnönü, TBMM'nin 1943 yılı açılışında, devlet memurlarıyla ilgili farklı bir konuya değinerek, bazı memurların savaşın zor koşulları karşısında darlığa düşüp suistimale yöneldiklerini, bu yola başvuranlarla etkili bir şekilde mücadele edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁵⁷

Cumhurbaşkanının uyarısına benzer bir uyarıda; pahalılıkla mücadele için başta ekmek olmak üzere fiyatların düşürülmesi ve öncelikle emekliler olmak üzere dar gelirlilere yardım edilmesi önerilirken, eline geçen para ile dengeli olmayan zenginlik sağlayan memurları, servetleri için beyanname vermeye zorunlu kılan kanunun daha sıkı uygulanması istenmiştir.¹⁵⁸

Bu uyarılardan, savaş yıllarında büyük çoğunluğu derin ekonomik sıkıntılar yaşarken ve geçim sıkıntısı çekerken, bazı memurların savaşın ortaya çıkardığı ortamı suiistimal ettikleri ve görevlerini kullanarak çıkar sağladıkları sonucunu çıkarmak mümkündür.

Bundan da öteye, bu dönemde zeytinyağı piyasasını tekeli altına alan bakandan, karaborsacıları koruyan vali, genel müdür ve daha pek çok yetkilinin varlığından bahsedildiği ve bunların “her köşe başında” insanlara sırttıklarının ifade edilmesi suiistimallerin boyutunu ortaya koymaktadır.¹⁵⁹

Savaşın Toplum Hayatında Ortaya Çıkardığı Güçlüklere Karşın Lüks Tüketim ve İsrar

İkinci Dünya Savaşının bütün zorluklarına karşın toplumun bazı kesimleri tüketim alışkanlıklarını değiştirememişti. Savaşın ortaya çıkardığı, başta ulaşım güçlüğü ve ithalattaki engeller olmak üzere tüm zorluklar, bu kesimler için tüketimde geçici de olsa bir sınırlamaya gitme düşüncesini ortaya çıkarmamıştı.

Kahve, savaş yıllarında dışarıdan ithal edildiği için temininde önemli güçlükler görülen, ancak her şeye rağmen en çok aranan tüketim maddelerindendi. Toplumun kahveye yönelik ilgisi, bu ürünün insan sağlığına

¹⁵⁶ Coşar, a.g.e., s. 104.

¹⁵⁷ TBMMZC, Devre: 7, Cilt: 6, İçtima: 1, Birinci İnikat (1.11.1943), s. 2.

¹⁵⁸ Esat Tekeli, “Sıkıntının Pratik Çareleri”, *Ulus* (5 Nisan 1944).

¹⁵⁹ Karaosmanoğlu, a.g.e., s. 184.

ve ekonomiye zararı dokunan bir madde olduğu, toplumdaki kahve alışkanlığının saltanat rejiminden kalan kötü miraslardan biri olduğu, ülkede yetişmeyen bu maddenin güçlkle artırılan dövizlerle çok güç koşullarda uzak diyarlardan ülkeye getirildiği şeklinde, ağır şekilde eleştiriliyordu.¹⁶⁰

Bu arada, Tekel İdaresinin tuttuğu istatistiklerden, ülkedeki içki tüketiminin yıllar içerisinde arttığı, 1941 yılında 7 milyon litre olan rakı tüketiminin, 1942 yılında 9 milyon litreye çıktığı, sigara tüketiminin ise aynı dönemde % 60 arttığı anlaşılmaktadır. Savaşın tüm ağır koşullarına karşın, keyif verici bu maddelerin tüketimindeki artışın, insanların ruh sağlığının bozulmasına ama özellikle savaş şartlarında zenginleşen bir kısım insanların tüketim çılgınlığına bağlandığı ve bu durumun “Bu sıcağa kar mı dayanır” şeklinde eleştirildiği anlaşılmaktadır.¹⁶¹

Türk vatandaşlarının bir kısmı Avrupa’yı saran savaşa karşın, bu ülkelere yönelik tatil programları yapmaktan geri kalmıyordu. Özellikle yılbaşı tatillerini Avrupa ülkelerinde geçirme alışkanlığında olanlar, 1940 yılının gelişini zorunlu olarak Türkiye’de evlerinde kutladılar. Bunun nedeni, bu insanların savaş

¹⁶⁰ Nadir Nadi, “Söndürülecek Ocaklar”, **Cumhuriyet** (18 Şubat 1941), Sayı: 5936, s. 1.

¹⁶¹ Sabahettin Sönmez, “Rakı ve Sigara Sarfıyatı Artmış”, **Ulus** (10.9.1942), s. 2.; Toplumda bir kısım insanlar tüketim çılgınlığı içerisinde yaşarken dönemin yokluklarını konu alan bir hikayede, savaş yıllarında lokantanın yanındaki yazıhaneye yemek götüren bir garsonun düşürdüğü tepsiden, yerin tozuna ve pisliğine karışan yiyeceklerle bir hamalın karnını doyurması: “...İşte tam bu sırada garsondan on, onbeş adım geride yürüyen koltuğunun altına üçyüz dirhem ekmeğini sıkıştırmış hamal da dolmalara yaklaşmıştı. –Belki olanı anlatırken aynı sürati veremiyorum- Bütün bu hadise hemen bir yirmi saniye içinde olup bitmişti. Hamal yürüyüşünü hiç bozmadan, acele etmeden, sallana sallana geldi. Yerdekilere bizim gibi onlarla konuşur gibi bakmadı. Hemen eğildi. Garsonun yarısını topladığı tabak kırıntılarında en büyüğünü seçti. Yerden kaldırdı. İçine beyini koydu. Sonra biraz ilerledi. Salataya uzun, kuru kemikli sert bir bilek uzandı. Yeşil salataları da beyinin üstüne koydu. Bizim uzaktan epeyce seçemediğimiz bir ufak sarı şeyi eline alıp baktı. Bu bir limon parçasıydı. Sonra ayağa kalktı. İpini beline soktu. Tekrar eğildi. Yere koyduğu ekmeğini öptü. Tabak tutan elini koltuk altına yerleştirdi. Boş kalan eliyle dolmaları kavradı. İhtiyar hanuma – Günah teyze, yazık! Bir kursağa girsin hiç olmazsa... dedi. Yürüdü gitti.” Şeklinde anlatılmaktadır. Bkz, Sait Faik Abasıyanık, **Tüneldeki Çocuk-Mahkeme Kapısı-Bütün Eserleri 8**, 11.b., İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1998, ss. 55–56. ; Bununla birlikte, savaş yıllarında toplumun bir bölümünün sorumsuz bir tüketim çılgınlığı içerisinde olduğu ve bu durumun mizah dergilerine konu olduğu anlaşılmaktadır. Bkz, **Ek: 5**, Akbaba (13 Ocak 1944), Cilt: 35, No: 513, s. 12.

nedeniyle ortaya çıkan güvenlik kaygıları değil, devletin Erzincan depremi nedeniyle tatil amacına yönelik yurt dışına çıkışlara izin vermemesiydi.¹⁶²

Ülkenin içinde bulunduğu zorluklara karşın, lüks tüketime yönelik alışkanlıklarından vazgeçmeyenlerin, tasarruf uygulamalarına ayak uydurmaları için lüks gıda ve giyim maddelerinin yasaklanması veya sınırlandırılması görüşü zamanla toplumda daha fazla taraftar bulmaya başlamıştı.¹⁶³ Çalışmanın daha önceki bölümlerinde ele alınan francala ekmeği tüketimine yönelik uygulamalar, bu anlayışın zamanla somut uygulamalara dönüştüğün ortaya koymaktadır.

Başbakan Refik Saydam, daha savaşın ilk yıllarında 6 Haziran 1941 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada: en büyük çalışmalarının, dünya savaşı nedeniyle ticari ve iktisadi sahada dengeyi korumak, Türk Vatandaşlarının asgari ihtiyaçlarını karşılamak, üretimi artırıp, hayat pahalılığı ile mücadele etmek olduğunu belirterek, bunları yaparken asgari ihtiyacı gözettiklerini, lüks malzeme denilen, hayatta ihtiyaca değil, zevke hitap eden eşyaya hiçbir kıymet vermeyeceklerini ve teminine çalışmayacaklarını ifade etmiştir.¹⁶⁴ Bununla birlikte savaş yıllarında yaşananlar, başbakanın söylemlerinin aksine, lüks tüketime yönelenlerin, bir şekilde ihtiyaçlarını karşıladıklarını ortaya koymaktadır.¹⁶⁵

¹⁶² Derin, a.g.e., s. 158.

¹⁶³ Cumhuriyet (11 Mart 1941), Sayı: 5957, s. 2.

¹⁶⁴ TBMMZC, Devre: IV, Cilt: 15, İçtima: 2, Yirmi Beşinci İnikat (6.1.1941), ss. 314-315.

¹⁶⁵ Raufi Manyas, "Mesleki Ahlak", *İktisadi Yürüyüş* (15.6.1940), Cilt: 2., Sayı: 13., s. 6. Makalede; Marche Saint Pierre'in tezgahlarında bir ay evvel metresi üç liraya müşteri bulan kumaşların, Türkiye'de 15-20 liraya satıldığı, aynı kumaşlardan yapılmış elbiselerin ise biraz kedi ve tavşan derisi ilave edilmek şartıyla 400 liraya kolayca müşteri bulduğu belirtilmektedir. ; Bu arada, savaş yıllarındaki lüks hayata ilişkin bir özeleştiride, dönemin ünlü gazetecisi Falih Rıfkı Atay'dan; "Her alanda böyle devler görülüyordu" şeklinde bahsedildikten sonra "...Bir taraftan, Bodrum'daki terzimin anlattığı gibi, mısır taneleri biriktiren insanlar vardı; bir taraftan da, bizler... bizim için, özel kuponlar dokunduğu olurdu.... Daha Anadolu büyük kentlere varmamıştı, gecekonduculardan yanık türkülere denk.... Ama Ankara'da ufak bir çevre; hala Paris'ten veya Peşte'den giyiniyordu. Ne, yalan mı? Kurye çantalarında kürkler, çiçekli şapkalar taşıyordu. Germen, Renda, Saka, Peker: "Büyükler" deniyordu bunlara...." şeklinde ifadelere yer veriliyordu. Yazarın bu ifadeleri, savaş yıllarında bazı devlet adamları ve gazetecilerin de lüks tüketim alışkanlıklarını terk edemediklerini ortaya koymaktadır. Bkz, Nimet Arzık, *Tek At Tek Mızrak Anılar-1*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul: 1958, ss. 194-195.

Alış Verişte Kargaşa Manzaraları

Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Türkiye'de bir kısım vatandaş üzerinde erken bir panik havası yaratmış, bu durum ilk etkisini alış veriş üzerinde göstermiştir. Avrupa savaşının üzerinden daha bir hafta geçmeden ülkede pek çok gıda maddesinin fiyatları artmış ve bu mallar piyasada bulunamaz olmuştur. Vatandaşın telaşı, kötü niyetlilerin mal saklama çabası nedeniyle oluşan bu durum:¹⁶⁶ “Bir takım vatandaşlar şeker ve unu sandık ve torba ile evlerine taşımağa başlamışlardır. Şüphesiz bunlar üzerinde Cihan Harbinin hatırası müessir olmuştur... Telaşlılar yalnız kendi keselerine zarar verseler ehemmiyeti yok. Günlük, haftalık veya aylık istihlak hesaplarına göre hazırlanan stokları bir hamlede tüketince, pahalılığı kendi elleriyle hazırlamakta ve dükkanlarda istediklerini bulamayan vatandaşlara maddi manevi zarar vermektedirler” şeklinde duyurulmuştur.

Bu arada Türkiye'de, savaş yıllarında devletin aldığı tüm önlemlere karşın, özellikle büyük şehirlerde, alış verişte kargaşa manzaralarının eksik olmadığı gözlenmekteydi. Arz talep dengesinin tutturulamamasından kaynaklanan bu durum, dükkan ve mağaza önlerinde ilginç, ancak üzücü görüntülerin oluşmasına neden olmaktadır.¹⁶⁷

Ortaya çıkan bu olumsuzluklar:¹⁶⁸ “Kahveci dükkanlarının önünü görüyor musunuz? Doğrusunu isterseniz ben, bu hali, bu lüzumsuz telaşı kendimize yakıştıramıyorum. 250 gr'lık kahve paketinin başında ana baba günlerinin havasını yaratmak, hatta biraz da çirkin oluyor... Hiç kimse darılmasın: Kahveci dükkanlarının önünde kalabalık, lüzumsuz hadiseler, ayılıp bayılmalar zamanında feragat ve fedakarlığın; soğukkanlılığın ve memleket endişesinin en güzel örneklerini vermiş olan hükümet merkezine hiç yakışmıyor. Bir fincan kahve için kıyamet koparmayalım, bunu yapmayalım.” şeklinde eleştirilmiştir.

¹⁶⁶ Falih Rıfık Atay, “Telaş ve İhtikara Karşı”, *Ulus* (9 Eylül 1939), s. 1.

¹⁶⁷ Bu dönemde mağaza önlerindeki durum: “...O gün babamın yanında çalışan amca ile Sümerbank'a gittim. Alınacak şeyler listesi bendeydi. Mağazanın önündeki kuyruk korkunç boyutlarda olup, kaldırımlar boyunca uzanıyordu. Kuyruğa girdik. Minik adımlarla ilerliyorduk. Sıranın bize gelmesi ikindiye buldu.” şeklinde dile getirilmektedir. Bkz. Yazıcı, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁶⁸ Kemal Zeki Gençosman, “Kahveci Dükkanlarının Önündeki Acayipliğimiz” *Ulus* (16 Nisan 1941), s. 2. ; Bu arada, aynı gazetenin bir gün önce tarihli sayısında: ithal edilen büyük bir kahve partisinden Ankara'ya 460 çuval ayrıldığı ve şehrin uzun süre ihtiyacını karşılayacak kahve bulunduğu, vatandaşın kahveci dükkanlarının önünde izdiham ve telaşa neden olacak davranışlardan sakınması, tavsiye ediliyordu. Bkz, *Ulus* (15 Nisan 1941), s. 1.

Yine, ekmek nedeniyle oluşan kargaşaya ilişkin olarak: “*Biraz daha ağır başlı, biraz daha telaşsız ve bilhassa biraz daha akıllı olmalıyız... Bunca boğuşma pahasına alabildiğinizi farzettığınız üç ekmek, sizin, bizim şehir otoritelerinin ve özellikle memleketin yüksek menfaatlerinin uğradığı zararı karşılayabilir mi? İnsaf!*” ifadelerine yer verilip, bu görüntünün ülke güvenliğini tehlikeye düşürdüğüne dikkat çekilmekteydi.¹⁶⁹

Bu arada, basında bir yandan halkı sakin olmaya çağırın yazılar yazılırken diğer yandan, insanların sabahın erken saatlerinden itibaren kapalı mağazalar önünde topladığı, kar ve yağmur altında ıslandığı, üşüyüp, titrestikleri, bir kısmının kalabalıkta sıkışıp, ezildiği ve bütün bu çileye birkaç metre pazen için katlanıldığı, manzaranın hazin ve çirkin olduğu, esas nedeninin kahve ve kumaş eksikliği olmayıp, teşkilatsızlıktan kaynaklandığı, toplumun bir bölümünün: “...Yalnız ben yiyeyim, yalnız ben giyineyim. Yalnız ben alayım” anlayışı içerisinde olduğu şeklinde haberler veriliyordu.¹⁷⁰

Özellikle büyük şehirlerde dükkan ve mağaza önlerinde sıklıkla gözlemlenen bu manzaralar, TBMM'nin gündemine getirilmiş, Meclis'te yapılan görüşmelerde, halkın francala ve kahve satan dükkanların önünde uzun kuyruklar oluşturup, itişip kalkıştığı, her şehir ve kasabada kavgalar ve dükkanların camlarını kırma eylemlerinin yaşandığı belirtilerek, hükümetin duruma kayıtsız kaldığı savunulmuştur. Ayrıca, konu ile ilgili olarak Meclis'e bir soru önergesi de verilmiştir.¹⁷¹

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1944 yılı Meclis açılışında yaptığı konuşmada, konuyu milli bir sorun olarak ele almış ve TBMM'nin ülkenin karşılaşacağı bütün zorluklar karşısında doğru çözüm yolunu bulacağına herkesin inanması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁷² Cumhurbaşkanı bu sözleriyle bir bakıma Meclis ve hükümete karşı güvensizlik duygusu ile halkın, özellikle alış veriş işlerinde lüzumsuz bir telaş gösterdiği, ancak bu tür duyguların yersiz olduğu mesajını vermiştir.

İnönü'nün bu uyarısına karşılık, kıtlık ve pahalılık karşısında ezilen geniş halk yığınları, hükümete karşı besledikleri güvensizlik duygusunu, savaş sonuna kadar saklayarak, yukarıda ifade edilen davranışlardan geri adım atmamışlardır.

¹⁶⁹ Burhan Felek, “Biraz Sükûnet !”, *Cumhuriyet* (21 Kasım 1941), Sayı: 6202, s. 3.

¹⁷⁰ Kemal Zeki Gençosman, “Bugünün Derdi”, *Ulus* (14.12.1941), s. 2.

¹⁷¹ Karabekir, a.g.e., ss. 341-345.

¹⁷² *TBMMZC*, Dönem: VII, Cilt: 14, İçtima: 2, Birinci İnikat (1.11.1944), s. 3.

SONUÇ

Avrupa'da başlayan savaşla birlikte yarı seferberlik havasına giren Türkiye, faal nüfusunun önemli bir bölümünü silah altına almıştır. Bu durum ülkede bütçeler içerisindeki savunma harcamalarını artırırken, özellikle tarım sektöründeki iş gücü kaybı nedeniyle üretim önemli ölçüde azalmıştır. Savaşla birlikte uluslararası ticaret yollarında oluşan güvensizlik, ülkenin ithalat hacminde çok fazla olmak üzere ihracatta da daralmaya zemin hazırlamış, bu gerileme yatırım ve tüketim mallarının bulunmasını zorlaştırırken, kamu gelirleri açısından da önemli ölçüde vergi kaybına neden olmuştur. Bütün bu etkenler ülkede arz talep dengesini bozarak, yüksek enflasyonun beslediği koşulları hazırlamıştır.

Dünya savaşının henüz birinci haftasında, ülkede birçok mal aniden piyasadan çekilmiş, fiyatlar hızlı bir yükselme eğilimine girmiştir. İkinci Dünya Savaşının Türkiye'de en fazla iz bırakan etkisi, savaşan devletler de dâhil olmak üzere, enflasyondaki yüksek artıştır. 1939 yılından 1945 yılına kadar bazı mallar için % 1000'i bulan bu artış, savaş öncesi dönemde enflasyonda tek haneli rakamlara alışıktır olan toplumun büyük çoğunluğunda, özellikle ücretli kesim üzerinde büyük kaygı uyandırmıştır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanan savunma harcamaları ağırlıklı bütçeler, bütçe içerisinde ücretlilere ayrılan payların azalmasına neden olmuş, hızla yükselen enflasyonla birlikte memur ve işçilerin alım gücü iyice düşmüştür. Kısıtlı bütçe olanaklarıyla çalışanlara daha fazla kaynak ayıramayan hükümet, bu kesime yönelik başlattığı sosyal programlarla, giyim, gıda ve yakacak yardımında bulunmuştur. Yüksek enflasyonunun toplumun diğer kesimleri üzerinde ortaya çıkardığı geçim sıkıntısı, hükümetlerin geniş kapsamlı sosyal yardımlarıyla ve başta ekmek olmak üzere bu kesimlere yönelik temel tüketim maddelerindeki düşük fiyat uygulamalarıyla azaltılmaya çalışılmıştır. Savaş yılları boyunca devam eden bu çabalar, toplumun önemli bir bölümüne, savaşın olumsuz etkilerinin karşılanmasında azımsanmayacak katkılarda bulunmuştur.

Savaş yıllarında Türkiye'yi yöneten Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu Hükümetleri savaş ekonomisi sorunlarını farklı iki yaklaşım içerisinde ele almış, her iki hükümetin de karşı karşıya olduğu ekonomik sorunlar aynı olmasına karşın, Refik Saydam Hükümeti, piyasadaki fiyat artışlarını, katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine düşük fiyatlarla el koyma yöntemiyle çözmeye çalışmıştır. 1942 yılında iş başına gelen Şükrü Saraçoğlu Hükümeti ise,

karaborsaya dayalı gayri meşru kazançları kaldırmak ve üretimi teşvik etmek amacıyla, resmi anlamda baskı altında tutulan enflasyonun üzerindeki baskıyı hafifletmek için sıkı kontrol ve kayıt uygulamalarını kaldırma veya gevşetme yoluna gitmiştir. Uygulanan bu politikalar ülkede ordunun ve şehir halkının iâşesinin sınırlı oranda karşılanmasına yol açmıştır. Bununla birlikte Saydam Hükümeti zamanında başlayıp, Saraçoğlu Hükümeti zamanında yoğunlaşan tarım, hayvan ve orman ürünlerine el koyma uygulamaları, piyasadaki darlığı daha da artırmıştır. Tarım ürünlerine yönelik uygulamalar, beklentilerin aksine, işgücünde ortaya çıkan darlığın da etkisiyle üretimin azalmasına neden olmuştur.

Üretimin azalması, başta ekmek tüketimi olmak üzere birçok maddenin tüketiminin sınırlandırılmasını zorunlu hale getirmiştir. Özellikle ekmek tüketiminin kontrol altına alınması gerekliliği, Türk toplumunun vazgeçilmez besin kaynağı olan ekmekte karne uygulamasını başlatmıştır. Savaş yılları sonuna değin devam eden uygulama, istisnalar dışında, halkın ekmek temininde oluşabilecek olumsuzlukların önüne geçmiştir.

Savaşın getirdiği bütün olumsuzluklara karşı ülkede lüks tüketim ve israfın önüne geçilememiş, şehirli halkın azımsanmayacak bir bölümü, hayati olmayan temel tüketim maddelerinin temininde bile kargaşa sayılacak davranışları sergilemekten geri kalmamıştır.

EK: 1

1942 modeli fedakârlıklar:

Erkek — Size aşkıma isbat için her fedakârlığa hazırım: Boş bir taksi mi? Yüz gram şeker mi? Yarım kilo kömür mü? Yoksa bir kutu kibrit mi?.. Ne emredersiniz?!

Kaynak: Akbaba (29 Ocak 1942), Cilt: 33, No: 413, s. 3.

EK: 2

Kaynak: Akbaba (24 Ağustos 1944), Cilt: 35, No: 26, s. 7.

EK: 3

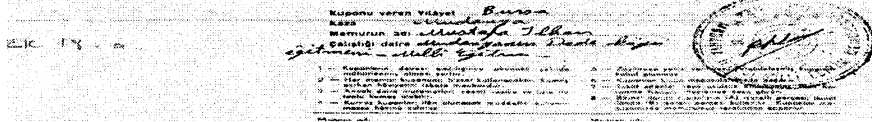
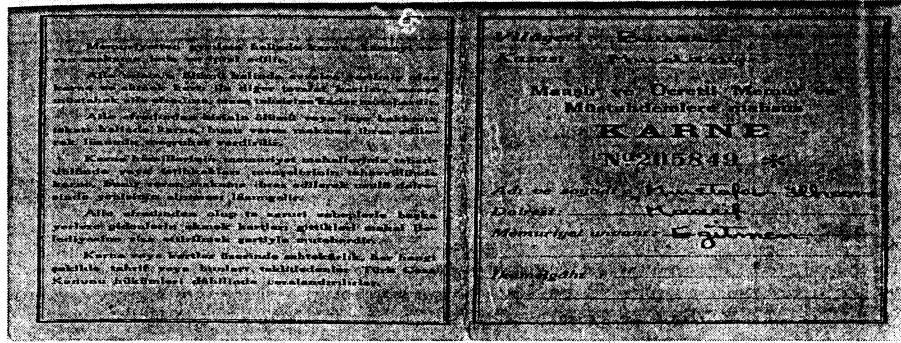
— Senin Allaha korkun yok mu hanım?.. Güpegündüz tahtapoşa çıkıp konuya komşuya karşı zeytinyağlı dolma sarılır mı?!

Kaynak: Akaba (10 Mayıs 1945), Cilt: 36, No: 59, s. 3.

EK:4

Savaş Yıllarında Memurlara İlişkin Karne Ve Kupon Örnekleri

Kaynak: Eğitimci Mustafa İlhan'ın özel arşivinden

EK: 5

Kaynak: Akbaba (13 Ocak 1944), Cilt: 35, No: 513, s. 1.

ÖZET

1 Eylül 1939'da başladıktan kısa bir süre sonra iç ve dış piyasalarda yarattığı tedirginlik ve ticari kısıtlamalar nedeniyle Türkiye ekonomisini sarsmaya başlayan İkinci Dünya Savaşı, ülkede bir savaş ekonomisi politikasının uygulanmasını zorunlu hale getirmiştir. Savaş, Türkiye'de, 18 Ocak 1940 tarihinde çıkarılan ve bu dönemde uygulanan ekonomik politikalara dayanak oluşturan Milli Korunma Kanunu'na rağmen önü alınamayan yüksek fiyat artışları ile darlık, ihtikâr ve karaborsaya neden olmuştur. Bu dönemde, başta hayat pahalılığı olmak üzere toplumun karşı karşıya kaldığı savaş ekonomisi sorunları, savaş yıllarında görev yapan Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu Hükümetleri tarafından farklı iki yaklaşım içerisinde ele alınmış, uygulanan politikaların neden olduğu yüksek enflasyona karşın, ülkede ordunun ve şehir halkının iâşesi sınırlı oranda karşılanmıştır.

Anahtar Sözcükler: İkinci Dünya Savaşı, Hayat Pahalılığı, Enflasyon, Karaborsa, Ekmek Karneleri, El Koyma Uygulamaları.

THE NEGATIVE EFFECTS OF SECOND WORLD WAR ON SOCIAL LIFE IN TURKEY

ABSTRACT

In 1939, After a short time from its begining, II. World War began to destroy Turkish economy by causing disturbance inside and outside markets and commercial limitations had made administration of war economy policies obligatory in the country. In Turkey, the war, despite national protection law which was presented on January 18th, 1940 and which had supported economic policies administered in this term, had caused high price increases which were unable to prevent poverty, speculations and black market. In this period, the war economic problems, properly inlation, which people had faced handled using two different approaches by Refik Saydam-Şükrü Saraçoğlu Governments, despite high inlation that the politics administered caused, cherity of the army and city people in the country had been provided limitedly. Despite this, administrations of report and confiscation had taken part as being a concrete point which war caused in people' mind.

Key Words: The Second World War, Cast of Living, Inflation, Blackmarket, Bread Tickets, Confiscation.

